

Glinsteringen van Onmogelijke Mogelijkheden

Een vergelijkende studie naar de klimaatcrisis en hoop in het
werk van Catherine Keller en Joanna Macy

Nienke de Graaf
s1109523

Scriptiebegeleider: prof. dr. Christa Anbeek

Meelezer: dr. Gerard Kuperus

Aantal woorden: 21274

14 maart 2024

Scriptie ter verkrijgen van de graad “Master of arts” in de theologie en
religiewetenschappen, Radboud Universiteit Nijmegen

Radboud University

Hierbij verklaar en verzeker ik, Nienke de Graaf, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Samenvatting

Dit onderzoek omvat een vergelijkende studie naar de conceptualisering van de klimaatcrisis als zingevingscrisis en de rol van hoop hierin, in het werk van feministische schrijvers Joanna Macy en Catherine Keller. Binnen het academisch onderzoek in Nederland rond geestelijke verzorging is er nog weinig aandacht voor het thema klimaatcrisis. In dit onderzoek benader ik de klimaatcrisis als zingevingscrisis, geworteld in een mens-gecentreerd Antropoceen wereldbeeld. Ik vergelijk hoe Macy en Keller, respectievelijk vanuit boeddhistisch en christelijke kaders, deze zingevingscrisis interpreteren en hoe zij hoop conceptualiseren in deze context.

Inhoud

Samenvatting.....	2
1. Inleiding	4
Aanleiding	4
Probleemstelling	6
Onderzoeksdoel en vraagstellingen.....	8
Methode	8
Opbouw onderzoek	10
2. Theoretisch raamwerk van klimaatcrisis en hoop	11
Inleiding.....	11
Klimaatcrisis, Antropoceen en zingeving	11
Hoop in het Antropoceen.....	14
Conclusie	16
3. Hoop en Apocalyps in het werk van Catherine Keller	17
Inleiding.....	17
De theologie van Catherine Keller	17
Methodologie en kenmerken van <i>Facing Apocalypse</i>	19
Klimaatcrisis in <i>Facing Apocalypse</i>	20
Vanuit radicale verwevenheid naar hoop.....	25
Conclusie	28
4. Klimaatcrisis en hoop in het werk van Joanna Macy	30
Inleiding.....	30
Grondslagen van Macy: Systeemtheorie en boeddhistische filosofie.....	30
Methodiek en praxis in Macy's werk	33
Macy's visie op klimaatcrisis.....	33
De rol van hoop in <i>The Work that Reconnects</i>	37
Conclusie	39
5. Conclusie	41
Discussie.....	44
Relevantie voor geestelijke verzorging	45
Literatuurlijst	46

1. Inleiding

The peace of wild things

*When despair for the world grows in me
and I wake in the night at the least sound
in fear of what my life and my children's lives may be,
I go and lie down where the wood drake
rests in his beauty on the water, and the great heron feeds.
I come into the peace of wild things
who do not tax their lives with forethought
of grief. I come into the presence of still water.
And I feel above me the day-blind stars
waiting with their light. For a time
I rest in the grace of the world, and am free.*

- Wendel Berry (2012, p. 79)

Aanleiding

Ik herinner me de buikpijn op de achterbank op vakantie richting Oostenrijk als achtjarig kind. Ik had op school geleerd over het broeikaseffect en we waren op de snelweg, zittend in en omringd door auto's die constant uitlaatgassen de lucht in bliezen. Ik voelde me schuldig. Was mijn vakantie dit waard? Ik leerde door de houding van mensen om mij heen dat ik me wellicht teveel zorgen maakte. Maar was dat wel zo?

Het thema van de invloed van de mensheid op de leefbaarheid van de aarde is sindsdien nooit meer weggeweest. In mijn middelbare schooltijd had ik soms het gevoel bedolven te worden door de grote vragen in het leven over zowel de klimaatcrisis als het bestaan van 'iets groters', datgene wat het leven zin en betekenis geeft. Pas in de jaren daarna, waarin ik door reizen en studeren midden in het bruisende leven ging staan, kon ik mijn denkende hoofd wat tot kalmte manen. Mijn zorgen en zwaarte die ik ervoer over de klimaatcrisis waren niet verdwenen. Maar ze stonden nu naast ervaringen van liefde, levenslust, nieuwsgierigheid, en menselijke verbindingen.

Na verschillende reizen en verblijven in India, en een bachelor Religiewetenschappen, besloot ik een master South Asian Studies te doen aan de School of Oriental and African Studies, onderdeel van University of London. Mijn scriptieonderzoek naar vrouwencoöperatieven gerund door Bhil vrouwen in landelijk Gujarat, India, bracht mijn interesses in klimaatverandering en sociale ongelijkheid samen (De Graaf, 2019). De situatie van vrouwen in de tribale Bhil gemeenschap is exemplarisch voor hoe klimaatverandering ingrijpt op bestaande ongelijkheden, bepaald door gender, kaste, klasse, tribale denominatie, landbezit, en doorwerkende koloniale machtstructuren. Dit onderzoek heeft me de geworteldheid van de klimaatcrisis in sociale structuren duidelijk gemaakt, en heeft me ook geleerd dat feministische onderzoeksmethoden cruciaal zijn: Als witte Europese hoogopgeleide vrouw, kon ik mijn eigen aanwezigheid en impact in het onderzoeksproces niet achterwege laten. Ik wilde de

'objectieve' en afstandelijke houding in wetenschap bevragen, en in plaats daarvan een belichaamde, onderzoekende en reflectieve houding vooropstellen.

Mijn wetenschappelijke interesse in de sociale dimensies van klimaatverandering heeft altijd een sterke persoonlijke dimensie gehouden. Ik ben de afgelopen jaren veel bezig geweest met hoe ik me persoonlijk verhoud tot de klimaatcrisis, wat me bij tijden tot activisme heeft aangespoord en in andere periodes meer tot reflectie en verdieping heeft aangezet. Naast het lezen van poëzie, zoals van Wendell Berry en Mary Oliver, heeft het werk van de schrijver Paul Kingsnorth (2017) me geholpen om veel tegenstrijdigheden in mijn denken en voelen over de klimaatcrisis te duiden. Enerzijds was ik fervent supporter van organisaties en politieke partijen die klimaat hoog op de agenda hadden staan, anderzijds voelde ik dat de technocratische taal rondom CO₂-uitstoot en temperatuurveranderingen niet werkelijk de kern raakte van waar deze ecologische crisis om draait. Enerzijds voelde ik dat het leven intrinsiek betekenis heeft en dat het leven waardevol is voor toekomstige generaties, zelfs in een periode van onzekerheid en chaos, anderzijds voelde ik me egoïstisch en naïef in het hebben van een kinderwens.

Kingsnorth beschrijft de klimaatcrisis als een zingevingscrisis. Hij begint met de aanname dat deze crisis niet met een technofix op te lossen is, omdat het zo systemisch verweven zit in onze economie en cultuur. Kingsnorth onderzoekt de verhalen die we over onszelf vertellen, over onze plek op de aarde en onze verbinding met haar, en hij vraagt zich af of deze tijd niet om nieuwe, of een herwaardering van oude, verhalen vraagt. Kingsnorth heeft voor mij woorden gegeven aan iets wat ik al langer aanvoelde: de klimaatcrisis is geworteld in een zingevingscrisis.

Mijn stap om geestelijke verzorging te gaan studeren kwam deels voort uit een verlangen om een levensinvulling te vinden waarin ik vragen over hoe te leven ten tijden van klimaatcrisis, verbinding met anderen en contemplatie, een centralere plek kan geven. Ik geloof dat geestelijke verzorging een perspectief en mandaat heeft wat medemensen kan helpen om te gaan met de onzekerheid inherent aan het leven, en de onzekerheid en chaos die de toekomst gaat brengen. In de kortdurende studie kwam het onderwerp klimaat niet aan bod. De focus lag op contingente ervaringen in de individuele beleving, en niet op existentiële vraagstukken en gevoelens van wanhoop en angst op het collectieve niveau, wat van toepassing is in de klimaatcrisis.

Dat ik het thema klimaatcrisis zou aankaarten in mijn masterscriptie was voor mij evident, zeker gezien de stilte rondom de klimaatcrisis in mijn studieprogramma. Ik wil mijn eigen denkproces over zingeving en de klimaatcrisis verder ontwikkelen, ook omdat ik geloof dat dit een groot thema gaat zijn in onze maatschappij de komende decennia en ik me daar als geestelijk verzorger en als persoon toe wil kunnen verhouden en een bijdrage wil leveren.

Probleemstelling

Klimaatverandering door toedoen van menselijk handelen ontvouwt zich al decennia, en dit heeft catastrofale gevolgen voor alle levende wezens op de aarde, inclusief de mens (IPCC, z.d.). Hoewel er een groeiende consensus is dat klimaatverandering grotendeels plaatsvindt door menselijk toedoen, en dat dit ingrijpende gevolgen gaat hebben voor onze leefwereld, begeeft het publiek debat hierover zich voornamelijk op het terrein van technocratische oplossingen, zoals het verminderen van CO₂-uitstoot en het 'oplossen' van de klimaatcrisis met behulp van innovatieve technologie. Terwijl dit belangrijk is om de impact van de klimaatcrisis op de leefwereld van mensen te beperken, ontbreekt er in het publiek discours erkenning voor het feit dat de klimaatcrisis blootlegt dat de verhalen die we over onze samenleving vertellen tekort schieten om ons tot deze ingrijpende veranderingen te verhouden.

In Nederland zijn er de afgelopen jaren initiatieven ontsprongen die deze collectieve existentiële dimensie van de klimaatcrisis onder ogen zien en bespreekbaar maken, hoewel nog op erg kleine schaal. De 'klimaatvrijplaats', georganiseerd door het Humanistisch Verbond biedt een vierdaags programma aan voor jongeren die actief zijn binnen het klimaatactivisme, en worstelen met neerslachtigheid en mentale uitputting. In de vrijplaats wordt er ruimte gemaakt voor deze emoties, om vervolgens te zoeken naar manieren om "om toch hoopvol te blijven" (Humanistisch Verbond, z.d.). Ook binnen klimaatbewegingen, zoals bijvoorbeeld Extinction Rebellion, wordt er aandacht besteed aan de emoties die loskomen rond de klimaatcrisis. Geestelijk verzorgers, actief als vrijwilligers bij Extinction Rebellion, organiseren daar gespreksgroepen waar er op basis van het werk van Joanna Macy ruimte wordt gemaakt voor gevoelens van verlies, rouw en wanhoop (Eykelboom, 2023). De christelijke organisatie Christian Climate Action, gelieerd aan Extinction Rebellion, spreekt zich actief uit over het christelijke gedachtengoed ten opzichte van de klimaatcrisis, zoals ook beschreven in het recente boek van geestelijk verzorger en 'scheppingsactivist' Van 't Einde, genaamd *Rebelleren voor het leven* (2023).

In het academisch onderwijs van geestelijke verzorging heeft de klimaatcrisis nog niet overal een plek verworven, ondanks de bovengenoemde initiatieven en de toenemende aandacht voor de mentale effecten van de klimaatcrisis op vooral de jongere generatie in Nederland (Van de Hulsbeek, 2023). Binnen de Universiteit van Humanistiek is klimaatverandering één van de centrale thema's in de master Humanistiek, en ook bij de Vrije Universiteit Amsterdam is er sinds kort een masterspecialisatie genaamd *Geestelijke verzorging en planetaire gezondheid*. Binnen mijn opleiding, Geestelijke verzorging aan de Radboud Universiteit, werd er vanuit het aangeboden curriculum in mijn studiejaar 2022-2023 geen aandacht besteed aan de klimaatcrisis als belangrijk zingevingsthema in het heden en de toekomst.

Binnen het academisch onderzoek in Nederland rond geestelijke verzorging is er nog weinig aandacht voor het thema klimaatcrisis, en zijn er momenteel voornamelijk pionerende masterscripties te vinden (Nowak, 2016; Feick, 2022). Studies over klimaatcrisis en zingeving vinden in toenemende mate plaats in christelijke theologie in Nederland (Van Montfoort, 2019; Hasselaar, 2022). Buiten Nederland neemt de aandacht voor dit onderwerp binnen de christelijke pastoraaltheologie toe sinds tientallen jaren, met als start het pionierswerk van Larry Graham (1992). Panu Pihkala (2016, 2018, 2022) is een Finse theoloog en momenteel de meest toonaangevende auteur op het gebied van 'eco-anxiety', wat hij vanuit een interdisciplinair perspectief benadert met een focus op de verhouding tot de

pastoraaltheologie. Andere onderzoekers die zich bezighouden met de klimaatverandering vanuit de pastoraaltheologie zijn, onder andere, LaMothe (2016, 2021), Swain (2020), Miller-McLemore (2022) en McCarroll (2020, 2022).

Buiten christelijke pastoraaltheologie, vindt het onderzoek naar de impact van de klimaatcrisis op het mentale en existentiële welzijn van mensen momenteel voornamelijk plaats binnen de disciplines psychologie en sociologie, en beperkt zich grotendeels tot mentaal welzijn. Er wordt al sinds enkele decennia onderzoek gedaan naar de ervaringen van wanhoop, angst, schuld, verdriet en verlies die deze ecologische veranderingen teweeg brengen bij mensen (Berry et al., 2010; Cunsolo Willox et al., 2012 & 2017; Hinds & Jordan, 2016; Head, 2016; Macy, 1995). Termen zoals eco-anxiety, eco-grief, eco-trauma and solastalgia, environmental despair zijn wetenschappelijke termen die proberen woorden te geven aan de specifieke emoties van verlies in relatie tot ecologische destructie (Bromet & Havenaar, 2002; Fritze et al., 2008; Hinds & Jordan, 2016; Nowak, 2016). Hoop en het gebrek aan hoop is een centraal thema in de klimaatcrisis. Naderende ecologische veranderingen die een negatieve impact hebben op de leefwereld van mensen en dieren, zorgen voor anticipatie van rouw en verlies, en gebrek aan toekomstperspectief.

In dit onderzoek benader ik de klimaatcrisis als een zingevingscrisis. Ik introduceer een kritische ecofeministische interpretatie van het Antropoceen, aan de hand van de auteurs Plumwood (2001, 2018) en Caputi (2016). Ook beschrijf ik, aan de hand van Rosa's theorie over resonantie (2012), hoe dit wereldbeeld leidt tot vervreemding van de mens ten opzichte het web van leven. Het begrip van de 'contrastervaring', een ervaring waarin de kwetsbaarheid van het leven zich manifesteert, geeft inzicht in hoe de ervaring van de klimaatcrisis openingen geeft voor de zoektocht naar zingeving (Anbeek, 2015). Contrastervaringen breken in "[...] op de bestaande betekenissen over het zelf en de relatie tot de ander, de wereld en de verhouding tot de toekomst, het heden en het verleden" (Nowak, 2016, p. 57). Dit resoneert met wat de Engelse schrijver Paul Kingsnorth (2017) stelt in zijn werk over klimaatverandering en betekenisgeving: "[...] climate change and mass extinctions suggest that we have been telling the wrong stories" (p. X).

Vanuit het vertrekpunt dat de klimaatcrisis een zingevingscrisis is, wil ik verhalen over de plek van de mens op de aarde onderzoeken. In dit onderzoek vergelijk ik twee auteurs op dit gebied: Joanna Macy en Catherine Keller. Joanna Macy is een wetenschapper en activist die vanuit het perspectief van geëngageerd boeddhisme boeken heeft geschreven over verlies en hoop in relatie tot klimaatverandering. Haar boek *Active Hope* is een praktische handleiding gestoeld op boeddhistische inzichten, voor het omgaan en transformeren van emoties van angst en wanhoop naar 'actieve hoop' ten aanzien van de klimaatcrisis (Macy & Johnston, 2022). Macy's werk wordt binnen organisaties die zich bezig houden met de existentiële vraagstukken rondom klimaatverandering, zoals de klimaatbeweging Extinction Rebellion, al toegepast (Eykelboom, 2023). Dit is een reden voor mij om deze bron nader te onderzoeken en te bestuderen welk verhaal over de relatie van de mens tot de aarde ten grondslag ligt aan deze methode.

Naast het werk van Joanna Macy, wil ik een narratief onderzoeken wat dieper in de wortels van onze samenleving ligt en daarmee het culturele narratief rondom klimaatverandering, namelijk het christelijk wereldbeeld. Ook al leven we in seculiere tijd, noties over bijvoorbeeld lineair tijdsdenken en de apocalyps zijn diep verweven in onze cultuur, en vinden haar oorsprong in een christelijk wereldbeeld. In haar werk *Facing Apocalypse* (2021) onderzoekt

feministisch theologe Catherine Keller hoe de Openbaring van Johannes als oude vertelling een nieuwe relevantie heeft in de hedendaagse context van klimaatverandering. Ik kies voor twee uitgesproken feministische denkers, omdat ik ervan overtuigd ben dat de houding van objectiviteit, rationaliteit en neutraliteit in de wetenschap juist ook onderdeel is van het technocratische perspectief op klimaatverandering dat geen ruimte toekent voor dimensies die door feministische denkers worden benadrukt, zoals ervaring, belichaming, twijfel, esthetiek, en zingeving. Het wetenschappelijke en technocratische perspectief heeft mijn inziens een groot aandeel in de verwaarlozing van zingevingsvraagstukken in relatie tot klimaatverandering.

Ik beoog het werk van Joanna Macy, specifiek *Active Hope* (2022), en Catherine Keller, specifiek *Facing Apocalypse* (2021), te vergelijken om er achter te komen of en hoe zij de huidige klimaatcrisis interpreteren als zingevingscrisis. Daarnaast wil ik onderzoeken hoe zij de emotie van hoop beschrijven, en welke rol ze hoop toeschrijven in het construeren van een hernieuwd verhaal van onze tijd. Hoop is een controversieel concept, en juist daarom zo interessant. Hoop is enerzijds een verstikkende culturele norm die ruimte voor publieke erkenning van wanhoop, pijn en verlies lijkt in te perken (Kusters, 2017; Kingsnorth, 2017). Anderzijds beschouw ik hoop ook als een centrale emotie in levenslust, in datgene wat ons ten diepste tot mens maakt.

Onderzoeksdoel en vraagstellingen

Ik wil het wetenschappelijke begrip van hoop in de context van klimaatcrisis vergroten middels een vergelijkende literatuurstudie van Kellers feministische theologische perspectief en Macy's geëngageerd boeddhistische perspectief op deze thema's. Deze kennis kan een kritische bijdrage leveren aan het beroepsveld van geestelijke verzorging, dat zich hierdoor proactiever kan verhouden tot de zich ontvouwende klimaatcrisis in Nederland. Uit de probleemstelling en het onderzoeksdoel komen de volgende hoofdvraag en deelvragen voort:

Hoofdvraag

Hoe wordt de klimaatcrisis als zingevingscrisis geconceptualiseerd in het werk van Joanna Macy en Catherine Keller, en hoe beschrijven zij de mogelijk controversiële rol van hoop?

Deelvragen

1. Hoe kan de klimaatcrisis begrepen worden als zingevingscrisis, en hoe verhoudt hoop zich hiertoe?
2. Hoe wordt klimaatcrisis als zingevingscrisis geduid in het werk van Catherine Keller, en hoe relateert zij hoop aan deze crisis?
3. Hoe wordt de klimaatcrisis als zingevingscrisis geduid in het werk van Joanna Macy, en hoe relateert zij hoop aan deze crisis?

Methode

Ik tracht mijn onderzoeksvraag te beantwoorden middels een interdisciplinair vergelijkend literatuuronderzoek. Hierbij neem ik als uitgangspunt de twee werken van Macy en Keller, namelijk *Active Hope* (2022) en *Facing Apocalypse* (2021). Binnen het vergelijkend onderzoek ligt de focus op hoe klimaatcrisis als zingevingscrisis wordt geduid, en hoe hoop hieraan relateert. De methodologische uitgangspunten voor mijn onderzoek zijn:

Hermeneutiek

De auteurs baseren zich op grondteksten uit het boeddhisme en christendom. Ik wil beschrijven hoe hun interpretaties ontstaan zijn in en uit de huidige maatschappelijke en ecologische context. Hiervoor is het belangrijk de teksten niet als op zichzelf staand te zien. Om die reden zal ik in mijn vergelijkende tekstuele analyse ook hermeneutisch te werk gaan. Door met een hermeneutische bril naar de vergelijkende studie te kijken, komen er vragen op als: Welke discoursen en denkbeelden hebben de interpretatie van de originele grondteksten van deze auteurs beïnvloed? Wat is de interpretatie van hoop die hieruit voortkomt? Het kan zijn dat de conceptualisering van hoop in de twee werken erg op elkaar lijkt, ondanks de verschillende bronteksten. Wat zegt dat over de huidige context waarin deze interpretaties zijn ontstaan? (Sealid Gilhus, 2011) Wat een onderzoekslens vanuit hermeneutiek ook beredeneert, is dat onderzoek geen lineair proces is. Door terug te keren naar de tekst, met hernieuwde inzichten, ontstaan er ook nieuwe lagen van interpretaties. Ik neem als mijn methodologisch uitgangspunt dat dit onderzoek non-lineair van karakter is.

Feministische onderzoeksmethoden

Het onderzoek naar de context en discoursen van deze twee auteurs vanuit het hermeneutische perspectief, vul ik aan met een feministische onderzoekslens. Feministische methodologie is erg breed, enkele aspecten hiervan licht ik hier uit omdat ze van belang zijn voor dit onderzoek. Allereerst de praxis van reflexiviteit. Reflexiviteit is een middel om te komen tot 'situated knowledges' (Haraway, 1988; Rose, 1997). Kennis die ik poog te produceren is namelijk subjectief: het komt voort uit de gesitueerdheid van de personen betrokken bij het onderzoek, waar ik als onderzoeker evenals de auteurs van de werken die ik onderzoek onderdeel van uitmaak. Dit heeft een ethisch onderliggend principe, namelijk dat hiermee naar voren wordt gebracht dat 'kennis' niet neutraal en objectief is, maar zijn origine vindt bij een specifieke auteur die zich bevindt in een specifieke situatie en tijd. Dit betreft ook mijzelf als onderzoeker, want mijn eigen achtergrond, opleiding, klasse, ethniciteit, gender, etcetera, heeft invloed op hoe ik deze teksten tot mij neem en wat bij mij resoneert als relevant. Vanuit deze feministisch onderzoekslens zal ik ook stilstaan bij de gesitueerdheid van Macy en Keller, wat verder gaat dan de tijdsperiode, culturele context en het discours waarin zij zich bevinden.

Een tweede aspect wat centraal staat in feministische onderzoeksmethoden, is 'embodiment', oftewel belichaming (Moss, 2005). Mijn onderzoek gaat over de verhouding tussen de mens en haar omgeving, de 'natuur' waar zij onderdeel van uitmaakt, en over de emotie hoop. Dit heeft dus belangrijke lichamelijke dimensies: het in de wereld zijn, en het ervaren en voelen. In feministisch gedachtengoed wordt de nadruk gelegd dat 'belichaming' geen abstract concept is, maar dat we het moeten hebben over specifieke lichamen die gevormd worden door en vorm geven aan het alledaagse leven waar zij zich bevinden. Vanuit dit methodologisch perspectief maak ik veel ruimte vrij om over emotie en belichaming te schrijven.

Verantwoording literatuurkeuze

Het onderwerp van de klimaatcrisis in relatie tot hoop en geestelijke verzorging heeft betrekking op verschillende academische disciplines. De bronnen die ik heb gebruikt komen

uit de theologie, religiewetenschappen, filosofie, antropologie, psychologie, sociale geografie en sociologie.

Mijn initiële literatuuronderzoek ben ik begonnen met een combinatie van de volgende zoekwoorden: 'climate change', 'climate crisis', 'ecological', 'spiritual', 'spiritual care', 'pastoral'. 'anthropocene', 'geestelijke verzorging', 'klimaatverandering', 'klimaatcrisis', 'spiritueel', 'zingeving', 'hope', 'anxiety', 'loss', 'grief'. Via de sneeuwbalmethode kwam ik weer terecht bij nieuwe bronnen: door de verwijzingen in relevante boeken en artikelen werd ik weer op het spoor gezet van andere relevante bronnen. Voor het zoeken naar artikelen en boeken heb ik mij vooral gefocust op de website van de bibliotheek van Radboud Universiteit en Google Scholar.

Opbouw onderzoek

In hoofdstuk twee onderzoek ik de centrale begrippen 'hoop' en 'klimaatcrisis' en hun verhouding tot elkaar. Ik beschrijf 'klimaatcrisis' als zingevingscrisis, voortkomend uit het wereldbeeld van het Antropoceen. Ik voer optimisme gegrond in het Antropoceen wereldbeeld op als de controversiële gedaante van hoop. Vervolgens beschrijf ik verschillende dimensies van hoop met behulp van de theorie van Ernst Bloch.

In het derde hoofdstuk onderzoek ik het boek *Facing Apocalypse* van Catherine Keller (2021). Ik beschrijf Kellers positie binnen de feministische theologie, en hoe dit meest recente werk zich verhoudt tot haar eerdere boeken. Ik zal de grote lijnen van het boek schetsen en focussen op hoe zij de klimaatcrisis als zingevingscrisis beschrijft in haar analyse van de Openbaring, en welk concept van hoop zij hierin naar voren brengt.

In het vierde hoofdstuk bestudeer ik het werk *Active Hope* van Joanna Macy (2022). Ook haar algemene achtergrond en positie binnen geëngageerd boeddhisme zal ik beschrijven, evenals haar bredere intellectuele output. Ik onderzoek hoe zij zich verhoudt tot boeddhistische primaire bronnen, en welke inzichten ze hieruit centraal stelt. Ik zet de grote lijnen van het boek uit, en focus ook in dit boek op welk specifiek concept van 'hoop' er geconstrueerd wordt in relatie tot de klimaatcrisis als zingevingscrisis.

In het vijfde hoofdstuk, de conclusie, zal ik de twee analyses naast elkaar leggen, en de belangrijkste overeenkomsten en verschillen duiden.

2. Theoretisch raamwerk van klimaatcrisis en hoop

Inleiding

Klimaatverandering als zingevingscrisis en hoop zijn twee centrale concepten in deze scriptie, en daarom ga ik deze nader onderzoeken en beschrijven. Daarmee beantwoord ik de deelvraag:

Hoe kan de klimaatcrisis begrepen worden als zingevingscrisis, en hoe verhoudt hoop zich hiertoe?

Als eerste ga ik nader in op de relatie tussen klimaatverandering als gevolg van menselijk handelen in het tijdperk van het Antropoceen, en beargumenteer ik dat de klimaatcrisis als een zingevingscrisis beschouwd kan worden. Als tweede ga ik dieper in op hoop als emotie, in navolging van het werk van Ernst Bloch, en beschrijf ik optimisme als de controversiële gedaante van hoop in het tijdperk van het Antropoceen.

Klimaatcrisis, Antropoceen en zingeving

Klimaatverandering refereert allereerst naar fysieke en geografische veranderingen op de aarde, die ik natuurwetenschappelijk definieer in navolging van het International Panel on Climate Change (IPCC): verandering van het klimaat wat door toedoen van voornamelijk menselijk handelen met versnelling plaatsvindt, en leidt tot vermindering van biodiversiteit en leefbaarheid voor de menselijke en vele niet-menselijke diersoorten (IPCC, z.d.). Naast natuurwetenschappelijke feiten over opwarming van de aarde, beschouw ik klimaatverandering ook als een sociaal construct gezien de discourses, normen en machtsverhoudingen waarbinnen betekenis wordt verleend aan de natuurwetenschappelijke cijfers over de ecologische ontwikkelingen op de aarde (Pettenger, 2013). Om dit bredere beeld op klimaatverandering te omvatten, refereer ik naar het 'Antropoceen'. Met een kritische ecofeministische lens onderzoek ik dit concept van het Antropoceen, en beargumenteer ik dat de klimaatcrisis beschouwd kan worden als een zingevingscrisis.

Ecofeministische lens op het Antropoceen

Het Antropoceen is een term die voor het eerst werd gebruikt door chemist Paul Crutzen in 2000, die daarmee wilde aanduiden dat er een nieuw geologisch tijdperk is aangebroken vanaf grofweg halverwege de twintigste eeuw waarin menselijk handelen van dominante invloed is op klimatologische ontwikkelingen op de aarde (Chakrabarty, 2015). Vanuit sociaal- en geesteswetenschappelijk perspectief is het concept Antropoceen verdiept met studies naar het mens-gecentreerde wereldbeeld, waarin wordt aangetoond hoe economische, levensbeschouwelijke en politieke wereldbeelden ten grondslag liggen aan de verwevenheid van de mensheid en klimaatverandering (Malhi, 2017). Het Antropoceen beschouw ik als een wereldbeeld en tijdsperiode waarin het menselijk handelen dermate dominerend en invloedrijk is geworden dat het de aarde in hele korte tijd op een destructieve ramkoers heeft gezet die grootschalige en versnellende klimaatverandering tot gevolg heeft.

Hoewel het concept van het Antropoceen behulpzaam is in het aanduiden van de verwevenheid van de menselijke rol in de klimaatcrisis, behoeft het nuanceren.

Ecofeministische auteurs hebben veelvuldig kritiek geuit op het gebruik van het Antropoceen (zie Haraway geciteerd in Paulson, 2019, Caputi, 2016; Plumwood, 2001, 2018). Eén van de kernargumenten van deze kritiek is dat het Antropoceen impliceert dat de mensheid fungeert als eenheid, terwijl ecologische destructie het gevolg is van een geprivilegieerde en welvarende bovenlaag van de wereldbevolking, en vele medemensen juist lijden onder de gevolgen van de klimaatcrisis (Caputi, 2016). De impact van de klimaatcrisis door menselijk toedoen valt disproportioneel op de schouders van groepen die in al bestaande machtsverhoudingen vaak het onderspit delven, en daarbij zijn intersectionele categorieën als gender, ras en klasse onder andere bepalend.

Waar veel ecofeministische auteurs het over eens zijn, is dat het fundament van de klimaatcrisis ligt in de 'hyper-separation', in Plumwoods woorden, van mens en natuur (2018, p. 97). Dit dualisme staat in nauwe samenhang en overlap met andere dualismen als cultuur/natuur, geest/lichaam, rede/natuur. Het indelen van de wereld volgens deze dualismen heeft grote gevolgen voor hoe de natuur door groepen met invloed en macht wordt behandeld, en creëert ook een misvormd menselijk zelfbeeld: "The environmental problematic is double-sided, because denial of our own embodiment, animality, and ecological vulnerability is the other side of our instrumentalization and devaluation of the natural order" (Plumwood, 2018, p. 101).

De 'hyper-separation' van de mens en de natuur heeft ervoor gezorgd dat de mens levend in het Antropoceen zich geïsoleerd en losgezongen waant van de natuurlijke omgeving, en daarmee in de illusie leeft dat schade toebrengen aan de natuur geen schade toebrengt aan de mens zelf. De schade die het Antropoceen toebrengt aan de wereld komt door eeuwen van hiërarchische machtsverhoudingen (koloniaal, patriarchaal), die de wereld inclusief medemensen in deze superieure en inferieure categorieën indelen en daar macht op uitoefenen (Caputi, 2016). De invloed van machtsuitoefeningen op basis van deze dualismen helpt te verklaren waarom de natuur uitgebuit wordt, maar ook waarom bepaalde groepen disproportioneel getroffen worden door klimaatverandering, zoals vrouwen, mensen wonend in het Globale Zuiden en inheemse bevolkingsgroepen.

De dualismen die veel mensen in het Antropoceen geïnternaliseerd hebben, hebben grote gevolgen. Niet alleen klimaatdestructieve sociaal-geaccepteerde levensstijlen, maar ook gewaand klimaatbewust gedrag om de klimaatcrisis te bedwingen bouwt voort op dualismen, wat de groeven van het Antropoceen alleen maar verdiept. In haar boek *Against Purity* (2016) beziet feministisch denker Alexis Shotwell het Antropoceen door de lens van het dualisme van zuiverheid/onzuiverheid. Het streven naar zuiverheid versterkt enerzijds de klimaatdestructie, bijvoorbeeld door het verscheppen en verstoppert van afval van het Globale Noorden naar landen in het Globale Zuiden om de illusie van zuiverheid op te houden, maar anderzijds informeert het ook veel klimaatbewust gedrag, zoals het zuiver houden van het lichaam van microplastics en 'onnatuurlijke' toevoegingen. De dualismen van het Antropoceen te lijf gaan betekent dus bovenal dat we "onze uitsluitingsneigingen moeten bedwingen," en onze binaire logica bevragen (Doeland, 2023, p. 136).

Zingeving in het Antropoceen

In dit onderzoek beschouw ik de klimaatcrisis, zoals hierboven beschreven in termen van 'hyper-separation' en machtsuitoefening op basis van dualismen als mens-natuur, als een zingevingscrisis. Om dit beter te begrijpen beschrijf ik allereerst wat ik versta onder zingeving,

met behulp van de definities van zingeving en contrastervaringen van Alma, Anbeek en Goelst-Meijer. Met behulp van Rosa's theorie over resonantie en vervreemding, beargumenteer ik dat het Antropoceen leidt tot vervreemding en daarmee tot een crisis van zingeving.

Zingeving en Contrastervaringen

Zingeving wordt door Alma en Smaling (2009) gedefinieerd als “een persoonlijke verhouding tot de wereld waarin het eigen leven geplaatst wordt in een breder kader van samenhangende betekenissen” (p. 23). In haar meest recente werk komt Alma (2020) terug op zingeving, en beschrijft het ditmaal vanuit een belichaamd ervaringsperspectief. Het verlangen naar zin, schrijft ze, is “geworteld [...] in een diep lichamelijk verlangen om de wereld als goed te ervaren, dat als een vorm van liefde begrepen kan worden” (p. 26). De ervaring van zin wordt volgens Alma (2020) gevonden in het naar buiten keren, openstellen voor verbinding met de ander of het andere: “Kenmerkend is dat we even uit onze zelfbeslotenheid getild worden en ons deel voelen uitmaken van een geheel dat groter is dan wijzelf: een relatie met een ander, het proces van generaties die elkaar opvolgen, de natuur of een goddelijke werkelijkheid” (p. 27).

In aanvulling op de positieve ervaring van zingeving middels verbinding met het andere of de ander, wil ik hier het begrip van contrastervaringen toevoegen van Anbeek, Alma en Van Goelst-Meijer (2018). Contrastervaringen kunnen twee soorten ervaringen zijn: naast ervaringen van positieve verbondenheid, betreft het ook ervaringen waarin juist de fragiliteit en gebrokenheid van het leven, zoals in verlieservaringen, leidt tot het zoeken en verlangen naar zingeving. In een wereld die afbrokkelt, door brand of smeltend ijs, kan het begrip contrastervaring helpen om de verbinding met zingeving te onderzoeken.

Vervreemding in het Antropoceen

Rosa (2021) onderzoekt in zijn sociologische analyse van de moderne samenleving in het Globale Noorden hoe ‘versnelling’ leidt tot ‘vervreemding’. Hoewel Rosa niet expliciet ingaat op zingeving, is zijn concept van vervreemding erg toepasselijk in het onderzoeken van gebrek aan zingeving in het Antropoceen. Rosa karakteriseert de relatie van de mens tot de wereld in onze huidige tijd als een relatie die gericht is op het afstand bewaren tot de wereld om ons heen en deze tegelijkertijd binnen ons manipulatieve bereik houden. Dit sluit aan bij Plumwoods concept van ‘hyper-separation’: een wereldbeeld gefundeerd op dualismen die een onoverbrugbare afstand impliceren tussen de mens en ‘de natuur’. Rosa (2021), in navolging van fenomenologisch denker Merleau-Ponty, beschouwt dit wereldbeeld als een ontkenning van de intrinsieke verwevenheid van mensen in en met de wereld: “[...] subject and world do not simply exist apart from each other as independent entities, but rather emerge first from their mutual relatedness and connection to each other” (p.31).

Rosa noemt de diepste menselijke ervaring van deze verwevenheid met de wereld ‘resonantie’, en beschouwt dit als een uiterst zingevende ervaring. Resonantie typeert Rosa als: 1) *Being affected*, aangeraakt of bewogen worden in relatie tot het andere of de ander; 2) *Self-efficacy*, het reageren op en uitreiken naar datgene wat ons raakt en in beweging zet, en daarmee in relatie treden; 3) *Adaptive transformation*, het ondergaan van een transformatie door een ervaring van verbinding; 4) *Uncontrollability*, het gegeven dat resonantie ervaren niet ‘manageable’ is, maar inherent oncontroleerbaar en onvoorspelbaar (2021, p. 32). De ervaring van resonantie staat in groot contrast met het wereldbeeld van het Antropoceen,

waarin de mens zich op afstand waant van de wereld en slechts voor zelfverrijkende doeleinden in gecontroleerd contact treedt.

Rosa's theorie sluit naadloos aan bij de karakterisering van Plumwood van het Antropoceen als een wereldbeeld gestoeld op dualismen, wat ook de vermeende afstand tussen de mens en 'de natuur' als basis neemt. Rosa legt daarbij de nadruk op controle: de mens in dit wereldbeeld wil de wereld om zich heen op afstand houden en alleen op een zelfgekozen gecontroleerde manier tot zich nemen. Alles gericht op het creëren van controle in onze wereld leidt echter uiteindelijk tot gebrek aan controle: digitalisering leidt tot apparaten en kunstmatige intelligentie die de controle van de mens overnemen, om maar een voorbeeld te noemen, en de gecontroleerde uitbuiting van de natuur leidt al snel tot natuurrampen en gevolgen die niet meer te overzien zijn. Deze bewuste geforceerde afstand tot de wereld om ons heen zorgt voor vervreemding, en een verschraling van ons vermogen om verbinding op te zoeken: "Where "everything is under control," the world no longer has anything to say to us, and where it has become newly uncontrollable, we can no longer hear it, because we cannot reach it" (Rosa, 2021, p. 116).

Klimaatcrisis als zingevingscrisis

De afstand die in het Antropoceen gecreëerd is tussen de mens en 'de natuur', die verweven is met andere dualismen zoals ratio-lichaam en cultuur-natuur, leidt tot diepgaande vervreemding van de mens ten opzichte van de wereld om zich heen. De zingevende ervaring van resonantie, waarbij juist de verwevenheid en het continue interactieve wordingsproces van in-de-wereld-zijn centraal staat, wordt door houding van afstand en vervreemding onmogelijk gemaakt. Zingeving, begrepen als een verhouding tot de wereld binnen een samenhangend kader van betekenissen, vindt plaats door contrastervaringen van diepe verbondenheid of juist diepe fragiliteit en gebrokenheid. Voor het ervaren van zin is openstaan voor de relatie met het andere of de andere voorwaardelijk, en de vervreemding die ontstaat door de dominante cultuur van het Antropoceen is daarmee een aanjager voor het verstommen en opdrogen van de ervaring van zingeving.

Hoop in het Antropoceen

Het tweede grote concept van dit onderzoek is hoop. Ik onderzoek hoe hoop begrepen kan worden in relatie tot de klimaatcrisis, en ga in op de controversiële rol die optimisme kan spelen in het in stand houden van het Antropocene wereldbeeld.

Hoop als dat wat ons mens maakt

In dit onderzoek benader ik hoop vanuit het gedachtengoed van Ernst Bloch als diepmenselijke emotie, die nauw verbonden is aan melancholie, tijd en utopie. Ernst Bloch is een invloedrijke denker rondom hoop en schreef in de jaren vijftig een lijvige trilogie genaamd *Het Principe van Hoop* (Bloch, 1954). Als joodse wetenschapper ontvluchtte hij Europa, en verdiepte zich in het belang van utopisch denken ten tijden van wanhoop en destructie. Hoop is voor hem "the most human of all mental feelings," die voortkomt uit het feit dat mensen toekomst-gedreven wezens zijn die van nature bezig zijn met het verwezenlijken van een betere toekomst (Bloch, 1995, geciteerd in Webb, 2007). In navolging van Bloch wordt hoop binnen de psychologie en sociologie primair als emotie beschouwd (Lazarus, 1999; Ojala, 2017).

Drie belangrijke aspecten van de emotie hoop in het werk van Bloch zijn tijd, melancholie en utopie. Met de uitspraak “tijd is hoop,” duidt Bloch op het wordingsproces van mens-zijn, en hoe daarin nooit iets voltooid of af is (Hermsen, 2017). Mens-zijn betekent leven in de tijd, een continue worden en gericht zijn op dat wat zich nog moet uitkristalliseren en telkens buitens ons bereik lijkt te vallen. Dit maakt ook dat hoop gelinkt is aan melancholie, als twee kanten van dezelfde munt, omdat het gevoel van onvoltooidheid gepaard gaat met het zoeken naar nieuwe mogelijkheden. Het is middels kunst en verbeelding dat mensen zich voorstelling kunnen maken van deze utopische vergezichten. Hoop is het proces van hier naartoe bewegen, en niet het bereiken van een voltooidheid van utopie. De diepmenselijke emotie van hoop gaat samen met het cognitieve proces van vorm geven aan deze utopische vergezichten door concrete acties en gedachten. Dit maakt dat hoop een diepmenselijke aangeboren emotie is, als ook een actief cognitief proces wat aangeleerd is en oefening vereist (Webb, 2007).

De controversiële rol van hoop in het Antropoceen

Een belangrijk onderscheid en punt van verwarring bestaat tussen de twee concepten hoop en optimisme. Hierbij maak ik een theoretisch onderscheid, waarin ik optimisme als een controversiële schijnghedaante van hoop naar voren breng, in de context van het Antropoceen.

Door de ‘hyper-separation’ en de dualismen die verankerd liggen in het Antropoceen, en de vervreemding en zingevingleegte die dat teweeg brengt, is de relatie van de mens tot de leefomgeving gedreven door behoefte aan controle en het op afstand houden van ‘natuur’. De behoefte aan controle en het ‘managen’ van de leefomgeving van de mens, onderbouwd door de dualismen van het Antropoceen, brengt in relatie tot de klimaatcrisis een geforceerd optimisme naar voren wat ten onrechte wordt geassocieerd met hoop. Dit optimisme gaat uit van de controleerbaarheid van de natuur door de mens, en de manieren waarop de menselijke rede middels technologie en wetenschap ‘oplossingen’ kan vinden voor alle mogelijke problemen (Neyrat, 2019; Latour, 2018; Head, 2016).

Deze controversiële gedaante van hoop, optimisme in het Antropoceen, wordt gekenmerkt door een gebrek aan ruimte en erkenning voor gevoelens van verlies en melancholie. De vervreemding die voortkomt uit het op afstand houden van en ontkennen van de verwevenheid met de wereld om de mens heen, zorgt ervoor dat het leed en het verlies van de klimaatcrisis ook op afstand wordt gehouden. De gevolgen voor de emoties zichtbaar in het publieke discours van het Globale Noorden rondom klimaatverandering, zijn bovenal een ontkenning van verlies en rouw: “Planet Earth is rendered virtually *unmournable*, because it was never really alive or is deemed essentially deathless” (Sideris, 2020, p. 5).

Hoop in het Antropoceen

Als hoop geen geforceerd optimisme is in de controleerbaarheid van de crisis middels menselijke interventies, hoe kan hoop in het Antropoceen dan wel begrepen worden? Hoop in het Antropoceen bevat de elementen die Bloch heeft beschreven: het is deel van het menselijk wordingsproces en wordt daarbij gedreven door dromen en een utopisch verlangen naar vervulling, het is een praktijk die oefening behoeft en geleerd moet worden, het gaat altijd gepaard met melancholie en gevoelens van verlies, en de uitkomst is nooit zeker. De onzekerheid van de toekomst als centraal kenmerk van hoop, staat tegenover het optimisme van het Antropoceen wat uitgaat van de controleerbaarheid van de wereld door de mens.

Oncontroleerbaarheid en onzekerheid komen juist voor in periodes of momenten van grote verandering en breukmomenten, die juist maken dat tijden van klimaatcrisis de voorwaarden en openingen creëren voor hoop. Daarmee is hoop in het Antropoceen ook sterk verweven met de gevoelens van verlies en rouw die gepaard gaan met de collectieve contrastervaringen die de klimaatcrisis kenmerken (Head, 2016; Solnit, 2016).

Conclusie

Om het begrip van de klimaatcrisis te verbreden van een natuurwetenschappelijk fenomeen naar een onvermijdelijke uitkomst van een dominant wereldbeeld, heb ik in dit theoretisch raamwerk het concept van het Antropoceen toegelicht aangescherpt met ecofeministische kritiek. Voor dit onderzoek is het onderliggende wereldbeeld van het Antropoceen relevant, waarbij ik aansluit bij de ecofeministische benadering in navolging van Plumwood en Caputi. Allereerst bekritisieren zij het idee van Antropoceen als representatief voor de mensheid als geheel, omdat vele groepen geen deel uit maken van de Antropocene dominantie en/of er juist slachtoffer van zijn. Met Val Plumwood beschouw ik de kern van het Antropocene wereldbeeld de 'hyper-separation' van mens en diens leefomgeving, die gevoed wordt door dualismen als mens/natuur.

De theorie van resonantie, uiteengezet door Hartmut Rosa, presenteer ik als complementair hieraan, omdat het helder uiteenzet hoe ervaringen van resonantie en daarmee zingeving bemoeilijkt worden door de neiging van de mens in het Antropoceen om de leefomgeving te beheersen en te controleren, en zich daarmee van de ander en het andere te vervreemden. Juist in contact treden en aangeraakt worden door de wereld om ons heen, relaties aangaan met het andere en de ander en daarmee adaptieve transformaties aangaan, is wat zingeving mogelijk maakt. Contrastervaringen, die zowel over verlies als over verbinding kunnen gaan, wakkeren het verlangen naar zin aan. De vervreemding die ontstaat in het Antropoceen hindert de ervaring van zingeving, terwijl de contrastervaringen van verlies en destructie op aarde het verlangen naar zin doen opvlammen.

Hoop in de context van het Antropoceen kan een controversiële gedaante aannemen, namelijk die van optimisme. Geworteld in het Antropocene wereldbeeld, gaat dit optimisme uit van controle en beheersbaarheid van de 'natuur' door de mens. Hierbij wordt het leed van de aarde niet ervaren als verlies, omdat dit optimisme gegrond is in het in stand houden van het dualisme van mens en natuur en de mens zich daarmee als ongenaakbaar waant. Voor hoop in het Antropoceen, daarentegen, is in contact treden met de ander en het andere voorwaardelijk, en daarmee is verlies, melancholie en rouw onlosmakelijk aan hoop verbonden.

3. Hoop en Apocalyps in het werk van Catherine Keller

Inleiding

Catherine Keller is een invloedrijke Amerikaanse theologe, die bekend staat om haar ideeën die vertrekken uit de procestheologie, feministische theologie en het postmoderne denken. In de jaren '90 schreef zij haar eerste boek over de apocalyps, genaamd *Apocalypse Now and Then: A Feminist Guide to the End of the World* (1996). In 2021 publiceerde ze opnieuw een boek waarin de apocalyps en het boek Openbaring van Johannes centraal staan, met dit keer een explicietere focus op klimaatverandering. Dit boek, genaamd *Facing Apocalypse: Climate Change, Democracy and Other Last Chances*, staat centraal in dit hoofdstuk. De vraag die ik beantwoord is:

Hoe wordt klimaatcrisis als zingevingscrisis geduid in het werk van Catherine Keller, en hoe relateert zij hoop aan deze crisis?

Om deze vraag te beantwoorden schets ik eerst een kort profiel van Kellers gedachtengoed binnen de theologie. Vervolgens beschrijf hoe Keller de klimaatcrisis duidt in haar werk *Facing Apocalypse*, om vervolgens in te gaan op het concept hoop.

De theologie van Catherine Keller

Ik schets kort de contouren van Kellers procestheologische en feministische grondslagen, die helpen om haar boek *Facing Apocalypse* beter te begrijpen. Haar werk is erg uitgebreid en complex, dus deze korte weergave is dan ook bij voorbaat beperkt en incompleet.

Procestheologie en de tegen-apocalyptiek

Keller is geworteld in de traditie van de procestheologie, met als haar promotor John B. Cobb Jr., die zelf een invloedrijke uitwerking en verbreding heeft geschreven van de grondlegger van de procestheologie, Alfred North Whitehead (Cobb Jr., 1965). De meest fundamentele grondslag in de theologie van Catherine Keller is dat alles wat bestaat opgebouwd is uit relaties. Het zijn gebeurtenissen, en geen vaststaande entiteiten, die de meest elementaire deeltjes van onze kosmos zijn. Dit impliceert dat de werkelijkheid geen ding of entiteit is, maar in de kern iets is dat gebeurt, oftewel een proces (Benjamins, 2017).

Dit perspectief op de wereld als een proces van wording, betreft ook Kellers beeld van God. God is verwickeld in het relationele wordingsproces van de wereld, en is daarmee dus geen transcendente almachtige en alwetende macht. In plaats van God te plaatsen op een binariteit van alwetend of niet-wetend, almachtig of onmachtig, zoekt Keller de ambiguïteit op. God is niet almachtig maar ook niet onmachtig. God oefent invloed uit, wat werkt als een oproep, een verlokking. De schepping is geen beginpunt van een lineaire tijdslijn, maar is een continue proces waarbij ook God zelf telkens wordt vormgegeven in relaties (Macallan, 2019). In Kellers eigen woorden:

Let the hierarchical universe of unilateral and omnipotent sovereignty fade into a more widely democratic cosmos of unpredictable and uncontrollable – but never unordered – interrelations. God is called upon not as a unilateral superpower, but as a relational

force, not an omnipotent creator from nothing, imposing order upon chaos, but the lure to a self-organising complexity, creating out of the chaos. (2015, p.31)

God, de kosmos, en daarmee wijzelf en alles om ons heen als wordingsproces bezien, betekent dat veel zekerheden en dogma's worden verworpen, aangezien het wordingsproces oneindige en onbekende uitkomsten heeft. Keller stelt onzekerheid als grondhouding voor: "The unconditional cannot be found in the unquestionable; what unconditionally matters materializes in mindful uncertainty" (2018, p. 161). In Kellers visie op de apocalyptiek, leidt dit tot haar weerstand tegen een gesloten geschiedopvatting. Ze onderzoekt in meerdere boeken en artikelen hoe de cultuur van het Globale Noorden belast is door een apocalyptisch patroon, wat in de kern draait om een binair wereldbeeld van het ultieme goede tegenover het ultieme slechte, met een lineaire ontwikkeling richting een cataclysmische eindstrijd waarin het goede uiteindelijk overwint (Keller, 1996). In haar eigen 'tegen-apocalyptische' houding poogt ze dit apocalyptisch denken te ontmaskeren en de oorspronkelijke apocalyptische tekst van de Openbaring te herlezen als een tekst die ontsluit in plaats van afsluit (Benjamins, 2017).

Feministische theologie

Een tweede grote invloed op Keller is de feministische theologie, met daarbij ook invloeden van bevrijdings- en postmoderne theologie. Haar verwerping van binair denken zoals in haar tegen-apocalyptiek, komt ook terug in haar kritiek en visie op feminisme. Ze verzet zich tegen feministische stromingen die de verschillen en binariteit tussen mannen en vrouwen op de voorgrond zetten, en een verlossing van 'de' onderdrukte vrouw nastreven. Voor Keller gaat het om hoe de verwevenheid en interrelationaliteit van het bestaan in spanning staat met het patriarchale wereldbeeld waarin het prototype autonome individu, vaak mannelijk van karakter, compleet los staat van de kosmos (Benjamins, 2017). In het verwickeld zijn in een open en onzeker wordingsproces, liggen voor Keller de mogelijkheden tot sociale transformatie en verandering besloten, waarmee ze aansluiting vindt bij bepaalde stromingen van bevrijdingstheologie. In haar focus op interrelationaliteit benadrukt Keller hoe relaties zich continue bevinden in een mix van intersectionele dimensies, waaronder ras, gender en klasse. Hiermee distantieert ze zich van postmoderne feministische denkers, die de categorie van 'vrouw' obsoleet maken in de oneindigheid van andere intersecties en identiteiten, maar wil ze zich ook niet aan de andere kant van het spectrum gaan staan van dit apocalyptische binaire denkschema, waarin het vrouw-zijn alle andere relaties van verschil per definitie overschaduwet (Keller, 1996; Levine, 2010).

Feministische theologie heeft ook een grote invloed gehad op de bijbelse hermeneutiek van Keller, en dan specifiek de theologie van Sally McFague. McFague stelt dat de beeldtaal, waarmee ze metaforen en parabels bedoelt, het meest bepalend is in ons wereldbeeld. Ze onderzoekt de Bijbel vanuit deze lens van beeldtaal, en belicht daarbij actuele vraagstukken continue vanuit een theologisch perspectief door de werking van de metaforen en beelden uit de theologie door te trekken naar het heden. Omdat beeldtaal ons wereldbeeld bepaalt, kunnen we niet zeggen welke metaforen "kloppen" met de werkelijkheid, omdat we de werkelijkheid niet los van beeldtaal kunnen begrijpen. Het is deze nadruk op beeldtaal die sterk doorloopt in het denken van Keller. Daarnaast stelt ze zich als taak om, in navolging van McFague en andere feministisch theologen als Rosemary Radford Ruether, middels een kritische feministische blik te ontmaskeren hoe de gevestigde theologie bepaalde machtspatronen en onderdrukking legitimeert (Benjamins, 2017).

Methodologie en kenmerken van *Facing Apocalypse*

Het werk van Catherine Keller kenmerkt zich door een bijzondere schrijfstijl en argumentatiestijl, waarmee ze haar eigen visie op theologie, gegrond in de procestheologie en feministische theologie, belichaamt in tekst. In het boek *Facing apocalypse* introduceert ze bovendien een methode van bijbelse hermeneutiek die ze 'dreamreading' noemt. Op beiden, haar schrijfstijl en de specifieke methode van 'dreamreading', zal ik kort ingaan.

Kenmerken van Kellers stijl

In zijn inleiding op Catherine Kellers theologie, karakteriseert Benjamins (2017) de stijl van Keller als receptief en reflexief. Met 'receptief' bedoelt hij dat Keller in haar boeken theologie continu in gesprek brengt met anderen en met gebeurtenissen in de wereld om haar heen. Het reflexieve karakter van haar schrijven komt naar voren in hoe ze haar argumenten opbouwt. Haar argumenten ontvouwen zich in de tekst spiraalsgewijs, waarbij er niet in een lineaire opbouw naar een conclusie wordt toegewerkt. Ze is niet expliciet in haar schrijven over wat ze nu werkelijk beargumenteert, in plaats daarvan bevindt de kern van haar boeken zich vaak impliciet tussen en achter de regels, en wordt het door het boek heen ontsloten. Het lezen van haar werk is dan ook allerminst gemakkelijk, maar wel verrijkend.

Zoals later in de analyse toegelicht zal worden aan de hand van specifieke argumenten in het boek *Facing Apocalypse*, sluit deze schrijfstijl aan bij de theologische grondhouding van Keller. Haar focus op nonlineariteit, het omarmen van tegenstrijdigheden en ambivalentie, en haar visie op de oneindigheid van mogelijkheden in een eindige materiële wereld sluiten aan bij de manier waarop ze schrijft. In haar werk schakelt ze continue tussen de tijd van het bijbelboek Openbaring, en de huidige context, en laat ze op een subtiele en impliciete manier de verwevenheid van verleden en heden zien. Haar inzichten presenteert ze niet als claims, maar vaak als vragen, suggesties, waarbij ze zichzelf ook vaak tegenspreekt.

Dreamreading

'Dreamreading' karakteriseert Keller als een "apt trope for biblical hermeneutics" (2005, p. 48). Het is een hermeneutische methode die onderzoekt hoe onderdrukte collectieve schaduwen uit het verleden, rondom bijvoorbeeld ras, seksualiteit en machtszucht, in het heden ons wereldbeeld nog steeds beïnvloeden middels bijbelse beeldtaal uit, in dit geval, het bijbelboek Openbaring. Enerzijds karakteriseert ze delen van de Bijbel, zoals de Openbaring, zelf als 'dreamreadings': profetieën van visioenen en droombeelden waaruit patronen kunnen ontwaren in het collectieve onderbewuste. Anderzijds is 'dreamreading' een praxis die ze illustreert en beoefent in het boek *Facing Apocalypse*. Ze poogt middels het ontwaren van de 'dreamreadings' in de Openbaring, een 'dreamreading' te kunnen doen van de notie van apocalyps in onze tijd: "The Apocalypse as text is itself full of dreamreadings. Reading them, we in turn will dreamread the apocalypse" (2021, p. XV).

'Dreamreading' is een methode van verbeelding en affect, en daarmee sluit het aan bij Kellers feministische theologische achtergrond: "[...] it aims through meditation, imagination, and conversation at actualization. Of what is – actually – possible." (2021, p. XV). Een 'dreamreading' van de apocalyps opent daarmee "multiple registers of affect", die Keller typeert als "traumatic and mournful, furious, festive, hopeful" (2021, p. XVII). Deze nadruk op het affectieve, emotionele en onderbewuste biedt een sterk tegengeluid voor de modi van

denken die ratio, voorspelbaarheid en controle voorop zetten, en daarmee biedt haar lezing zowel een krachtige visie op hoop als een krachtige kritiek op een Antropoceen wereldbeeld.

De karakterisering van Kellers schrijfstijl en methode van 'dreamreading' mag duidelijk maken dat haar werk geenzins eenduidig te interpreteren is, omdat het ontzettend veelzijdig en inhoudelijk ambivalent is. Onderstaande analyse van Kellers visie op de klimaatcrisis en hoop, is een weergave van mijn interpretatie en structurering van verschillende noties en concepten die in haar boek voorkomen, maar die niet in een zodanige structuur of coherentie worden beschreven door Keller zelf.

Klimaatcrisis in *Facing Apocalypse*

De apocalyps is terug van nooit weggeweest in ons taalgebruik. Als referentie naar een macro-catastrofe, wordt deze ingekleurd door de context van de zich steeds verder ontvouwende klimaatcrisis, en de recente ervaring van een planetaire pandemie. De motivatie van Keller om het fenomeen 'apocalyps' in onze tijd nader te onderzoeken in haar boek *Facing Apocalypse* komt voort uit de huidige klimaatcrisis: "To help each other out of the sleepily creeping patterns of species suicide, without just waking into despair" (2021, p. 2). Oftewel: hoe ondersteunen we elkaar in deze tijden van uitsterving, zonder ons te verliezen in wanhoop. Als tweede reden om opnieuw een boek te schrijven over het fenomeen apocalyps, benoemt Keller dat er in de afgelopen jaren iets onomkeerbaars in gang is gezet waardoor een apocalyps, in ieder geval van de menselijke wereld, indenkbaar is (2021, p. X). Deze spanning, tussen een herinterpretatie van apocalyps als ontsluiting en opening en de huidige tijd van 'laatste kansen', loopt als een rode draad door het boek.

Keller begint met een definiëring van apocalyps die dichterbij de originele betekenis uit het oud-Grieks ligt, namelijk ontsluiten/onthullen. Dit gaat in tegen het algemene gebruik van de term apocalyps, die een catastrofaal einde aanduidt, en daarmee een afsluiting. Keller analyseert onze huidige apocalyps aan de hand van de 'Apocalypse', het boek Openbaring uit de Bijbel. Deze twee millennia oude tekst is de bron geweest voor vele eindtijdvoorspellingen in de geschiedenis, en toch blijft het thema genadeloos terugkeren als een term voor het catastrofale einde (Pagels, 2013). Destijds was de tekst bedoeld als brief voor kleine christelijke gemeenschappen verdeeld over Anatolië, geschreven door de banneling Johannes op het eiland Patmos.

Keller onderzoekt de verhouding tussen het boek Openbaring en de huidige apocalyptische interpretaties van onze context. De tekst van Openbaring onderscheidt patronen in de wereld van toen, die diep genoeg zitten dat ze ook aansprekend zijn voor onze huidige tijd. Keller is niet geïnteresseerd in een letterlijke lezing. Haar methode van 'dreamreading' is bedoeld om in de eeuwenoude metaforen (of in Keller's woorden: metaforces) patronen te ontwaren die op een associatieve en affectieve manier spreken tot onze context. Deze symbolen zitten in ons collectief onderbewustzijn en blijven onze houding tot onze huidige context informeren. Middels haar methode van 'dreamreading' komt ze tot een houding van 'apocalyptische mindfulness': een houding en praxis ten opzichte van apocalyps die weerstand biedt tegen ontkenning en wanhoop, en daarvoor in de plaats ruimte creëert voor transformatie en hoop.

In deze analyse begin ik met het introduceren van de rode draad van het boek van Keller, namelijk de houding van 'apocalyptische mindfulness'. Deze houding en praxis is het fundament waarop ze haar analyse van klimaatcrisis en hoop voortbouwt. Vervolgens zoom

ik in op haar analyse van de patronen die Keller ontwaart in de metaforen van de Openbaring, en hoe deze patronen volgens haar doorlopen tot het heden en maken dat de huidige klimaatcrisis beschouwd kan worden als een zingevingscrisis. Vervolgens zoom ik in op het aspect hoop, en hoe Keller dit formuleert aan de hand van de patronen en metaforen uit de Openbaring.

Apocalyptische mindfulness

Ter introductie van apocalyptische mindfulness, zet Keller deze houding af tegen drie andere veelvoorkomende manieren om apocalyptische trends te interpreteren. De eerste is een letterlijke lezing van de bijbeltekst, waarbij de beelden uit de Openbaring als bijbelse voorspelling worden gelezen. Dit leidt tot predeterminatie: de aarde is gedoemd onder te gaan zoals in de Openbaring wordt beschreven, en dat ontnemt de mensheid van verantwoordelijkheid. Een tweede lezing is het moderne ‘can do optimisme’ (2021, p.16). Gevoed door technologische vooruitgang en het idee van menselijke uitzonderlijkheid, houdt deze visie voor dat we onzelf zullen redden van doom. Keller beschrijft het als het samengaan van fundamentalistische ontkenning en kapitalistisch optimisme. De derde houding ten opzichte van de apocalypse is ‘pacifying nihilism’: een houding van “casual catastrophism, vaguely glamorized as radical”, waarbij de hoop is opgegeven (2021, p. 17). Ook deze houding voedt een afstandelijke verhouding tot de wereld, net als het ontkenningsmechanisme uit het ‘can do optimisme’.

Hier tegenover zet Keller apocalyptische mindfulness, wat weerstand biedt tegen zowel de optimistische ontkenning als het pessimistisch nihilisme. Met mindfulness refereert Keller indirect naar de boeddhistisch geïnspireerde meditatietechniek, maar zelf omschrijft ze haar woordkeuze als: “‘To mind’ carries the meaning of being bothered, concerned, and at the same time of practicing a heightened, even meditative, attention” (2021, p. 18). Het gaat dus om ‘erom geven’, en je niet afwenden van wat er gebeurt. Ook al is haar boek primair een lezing van de Openbaring door de lens van apocalyptische mindfulness, het is uit deze lezing te halen hoe deze houding een visie op hoop in tijden van klimaatcrisis formuleert. Het is ook middels deze lens en houding dat Keller patronen en imbalansen ontwaart in de tekst van de Openbaring, die ze parallel zet aan de uitdagingen in de hedendaagse tijd.

Dreamreading patronen van crisis

In Kellers analyse zijn de patronen van macht, onderdrukking en imbalans met natuur al aanwezig ten tijde van het schrijven van de Openbaring door Johannes, en werken deze patronen in uitvergroete vormen door in onze tijd. Het zijn deze patronen die maken dat de relatie van de mensheid met de leefomgeving en de aarde zodanig verstoord is, dat dit leidt tot de huidige klimaatcrisis. Deze patronen hebben ook zeker een dimensie van zingeving, omdat ze het godsbeeld en onze relatie met de schepping hebben bepaald.

Menselijke systemen van macht en onderdrukking

De patronen van macht en onderdrukking die Keller ‘dreamread’ in de Openbaring, zijn een levend feit voor de schrijver Johannes en zijn christelijke tijdgenoten. Als kleine religieuze minderheid leven ze in het machtige en groeiende Romeinse Rijk, wat zich verrijkt door mondiale economische handel en ongelijkheid, en daarbij regelmatig een zondebok aanwijst voor ongeregelheden. Christenen en joden worden regelmatig vervolgd. Deze recente

geschiedenis van de vroeg-christelijke gemeenschap komt nog bovenop de oudtestamentische verhalen over vervolging, vernieling en slavernij onder het joodse volk in Egypte en Babylon. Keller beschrijft dit als een geschiedenis van collectief trauma wat de Openbaring in zich draagt. Voorbeelden zijn er genoeg: de visioenen van Johannes waarin kwaadaardige beesten verschijnen waarvan één het nummer 666 op zijn hoofd heeft. Dit staat in de numerologie voor Nero Caesar, die een vervolging op christenen aftrapte naar aanleiding van de brand in Rome in 64 n.Chr., maar ook andere reïncarnaties van Babylonische en Romeinse onderdrukking in de vorm van kwaadaardige beesten (2021, p.91).

Naast de macht die christenen onderdrukt, is er een groeiende economische grootmacht die Johannes blootlegt middels vulgariteit. Het beest en de vrouw die “het Babylon, moeder van alle hoeren” (NBV 21, Openbaring 17:5) wordt genoemd, staan voor patronen van politieke macht in samenspel met internationale commercie, die nog steeds manifesteren in onze tijd: “What had we here, if not a globe-shaking internal collusion-and-contradiction of international nationalist politics and unconstrained global capitalism? Like a vulgar cartoon, do the Super Beast and the Slut Supreme still ride?” (Keller, 2021, p. 125). Het seksuele karakter van dit hoofdstuk uit de Openbaring leest Keller als een aanwijzing dat politieke macht en globale commercie een versterkend en verslavend effect hebben op elkaar en de mensen die erbij betrokken zijn.

In de Openbaring vinden verschillende ecologische catastrofes plaats, uitgestort over de aarde uit zeven offerschalen die de woede van God bevatten. Er zijn mogelijkheden en uitnodigingen geweest om berouw te tonen, maar dat kwam niet vanuit de mensen. Keller leest deze ecologische destructie niet als een doemscenario, maar als een onvermijdelijkheid: “an inevitability not of predetermination but of patterned outcomes” (2021, p. 106). In de symbolen die Johannes aandraagt, zoals de geperste druiven tot bloed, leest Keller een metaforce voor de onrechtvaardigheid die uiteindelijk de aarde vergiftigd en oververhit. Ecologische destructie is dus een gevolg van de corrumperende werking van machtsystemen op mensen.

“Consuming and being consumed”

Keller stelt dat de metaforen van imperialistische corrumperende macht en globale commercie in de Openbaring zijn weerslag hebben op de mentaliteit en het morele kompas van mensen, en daarmee raakt het ook aan hun zingeving. De hoer van Babylon staat symbool voor de commodificatie die iedereen in dat systeem internaliseert: “The graphic of the Great Whore signifies a commodification of self, body and soul, on the part of imperial subjects – not just on their objects” (Keller, 2021, p. 117). Keller ziet een parallel met de panopticon van Foucault, die stelt dat macht niet alleen van bovenaf invloed uitoefent, maar geïnternaliseerd wordt. De commodificatie geeft dus ook vorm aan onze eigen verlangens, en daarmee corrumpeert macht ook het diepste van het individu zelf.

Apocalyptische mindfulness: Mens in het web van leven

Dit alles maakt een Antropoceen wereldbeeld wat tot de dag van vandaag domineert, en zelfs is verergerd met modernisering die een religie van vooruitgang heeft gepropageerd. Dit is de zingevingscrisis: macht die mensen corrumpeert, en haar relatie met het web van leven verstoort. Tegenover dit Antropocene wereldbeeld leest Keller een alternatief in de Openbaring middels de houding van apocalyptische mindfulness. Ze pikt bepaalde symbolen

en visioenen op uit de Openbaring die haar een doorkijk geven naar hoe een alternatieve plek en houding van de mens in de wereld eruit ziet. Ik beschrijf deze alternatieve versie op het Antropoceen aan de hand van vier dimensies: tijd, plaats, perspectief en godsbeeld. Het is een wereldbeeld wat aansluit bij de procestheologische achtergrond van Keller: de radicale verwevenheid van de mens in de wereld, en de verwevenheid en intieme relatie van God met de creatie.

Tijd: Het einde is het begin

In de fixatie vanuit het lineaire denken van het huidige wereldbeeld, wordt de Openbaring als slotstuk van het bijbelse verhaal gezien. Zo ook de volgorde van de bijbelse boeken, beginnende met Genesis en eindigend met de Openbaring. Dit kan gelezen worden als een beschrijving die chronologie aanduidt, maar daar is Keller het niet mee eens. Ze beschrijft de gebeurtenissen in Openbaring als 'regenesi's', een regeneratie waarbij we niet teruggaan tot een verleden, maar ook niet een compleet nieuwe toekomst tegemoettreden (2021, p. 172). Het spiraal effect loopt door onze geschiedenis en blurt de Antropocene aanname van een lineaire lijn van verleden naar toekomst.

Haar analyse van Openbaring laat zien dat de diepe patronen die worden blootgesteld, zoals onderdrukking door imperialistische grootmachten en de economische belangen die nauw verbonden staan met de politieke machtslust, de tijd van de Openbaring voorafgaan maar ook ver overschrijden. Keller benadrukt hoe het verleden op het heden en de toekomst inhaakt door haar schijnbaar tegenstrijdige woordformaties als "archaic future" (2021, p.195). Volgens haar beperken de patronen uit de Openbaring zich niet tot een bepaald verleden, maar zijn ze verweven met het heden: "Its revelation spirals like a scroll through time. It will not bring us full circle back to some old beginning. It twists (full spiral) through the tense tenses of our own here-and-now" (2021, p. 195).

Dit is niet alleen een houding ten opzichte van de tekst, maar ook een houding ten opzichte van tijdsbesef die Keller algemeen relevant acht voor het dragen van de toekomst, wat die ook brengt. De focus op controle en voorspelbaarheid is een element wat ze in haar eerder beschreven houdingen tenopzichte van de apocalyps afwijst: of dat optimistische ontkenning of pessimistisch nihilisme is. In haar schrijven benadrukt ze dat de toekomst ongewis is en zal blijven, en dat dat altijd de mogelijkheid openheid voor "myriad possibilities, a multiverse of possible worlds" (2021, p. 195). Dit gaat ook over een erkenning van de beperkte menselijke blik, die een beperkte visie heeft op wat er mogelijk is, en wiens beeld van de wereld beperkt is. Een 'wereld' bestaat bij gratie van de context van de bewoners, en in die zin zijn er al vele werelden verloren gegaan in genocides, niet-menselijke extincties en slavernij, maar ook in radicale transformaties.

Plaats: De komst van de Sunwoman

Een aanwijzing voor een radicale herinterpretatie van de relatie van de mens tot de aarde en de kosmos, leest Keller in Openbaring 12. Hierin verschijnt een vrouw, "bekleed met de zon, met de maan onder haar voeten en een krans van twaalf sterren op haar hoofd" (NBV 21, Openbaring 12:1). Deze 'sunwoman' bevalt van haar kind, met grootse pijnen, en wordt vervolgens achtervolgd door een bloeddorstige draak. Zij en haar pasgeborene worden door de aarde, ook een 'zij', te hulp geschoten. Vaak worden de vrouw en haar pasgeborene geïnterpreteerd als Maria en Jezus. Keller stelt dat dit te gesimplificeerd is. De geboorte is geenszins een letterlijke geboorte, maar een "galactic metaforce" waarin juist het ontsluitende

karakter van het apocalyptische narratief naar voren komt. De kosmische moeder wordt door Keller in de traditie van vrouwelijke dimensies van het goddelijke, en tradities van godinnen, gezet, zoals het hebreeuwse *shekinah* (aanwezigheid), de godinnen Sophia en Isis (Keller, 2021).

In Kellers 'dreamreading' van dit fragment, personificeert de 'sunwoman' de verbinding van de aarde met de gehele creatie. Zij staat voor de wijsheid van kosmische verbondenheid. Ze is niet de aarde zelf, die verschijnt als haar haar bondgenote in vrouwelijke solidariteit. De draak, een metaforce voor het multidimensionele menselijke kwaad, kan de kosmische verbondenheid niet te pakken krijgen, en richt zich daarom op de "rest van haar nageslacht" op aarde (NBV 21, Openbaring 12:17). Deze kosmische verbondenheid is voor eeuwig in de armen van moeder aarde, geborgen in haar wildernis. Ze staat in Kellers analyse symbool voor de creatieve kracht van kosmische verbondenheid die we hier op aarde kunnen vinden, en wiens "birth pangs" of "earth pangs" opnieuw en opnieuw echo's van haarzelf op aarde laten verschijnen: "Is she lingering still, our connection to the universe, somewhere in the remaining wild?" (2021, p.77). De mensen als haar nageslacht worden door hun eigen menselijk kwaad, in de vorm van de draak, opgejaagd. Dit hernieuwde perspectief op de plaats van de mens, als nageslacht van de kosmische verbondenheid, geborgen door de aarde, is nauw verbonden met de volgende dimensie van apocalyptische mindfulness: het perspectief van mensen in relatie tot ander leven.

Perspectief: Divinanimality

Weg van het mens-gecentreerde wereldbeeld, wijst Keller in verschillende metaforces aan hoe het perspectief van niet-mensen centraal staat. Er zijn dieren, kosmische wezens, rivieren en bomen die centrale rollen innemen in het verhaal en de boodschap van de Openbaring, en de mens naar de achtergrond verplaatsen. God verschijnt als lam, leeuw of als mysterieus wezen gemaakt van goddelijke mineralen, naast andere dierlijke figuren die verschijnen in de Openbaring zoals een wenende adelaar. Keller verwijst hiernaar met de term 'divinanimality', waarmee ze oppert dat dit een tegenwicht biedt tegen het sterke dualisme tussen dier en mens dat vaak centraal wordt gesteld in het christendom. In navolging van Derrida stelt ze dat dit sterke onderscheid de basis is geweest voor een deel van de ecologische imbalans, waarbij vele diersoorten tot uitsterving worden gedreven door mensen (2021, p. 27). Door het vooropstellen van dierlijke karakters in de presentie van God als andere rollen in de Openbaring, roept het op tot compassie en affectiviteit, die de mens in haar rol terugzet als verweven en in onlosmakelijke verbinding met de wereld om haar heen. Dit punt sluit aan op haar boek *Political theology of the earth* uit 2018, waarin ze de klimaatcrisis direct verbindt met de menselijke vervreemding van het web van leven, geformuleerd in haar typerende taalkunстige terugcirkelende wijze: "The anthropic denial of our shared animal breathiness turns into the breathlessness of our Anthropocene climate denialism" (p. 167).

Godsbeeld: *Indwelling*

God verschijnt in de Openbaring primair als niet-antropomorfisch: als lam, leeuw, wollig wezen, opgebouwd uit mineralen als jasper. Een tweede dualiteit die sterk in het christendom verankerd is, namelijk die van een god los van deze wereld maar zijn invloed uitoefenend van buitenaf, wordt door Keller bevraagd. Ze wijst erop dat de divinanimality van God verwijst naar diens verwevenheid met de niet-menselijke wereld, en dat mensen deze god kunnen benaderen door compassie, door te lijden-met deze verschijningen van God. Het brengt God

naar onze wereld toe, en dwingt ons om ons in te leven in de niet-menselijke wezens om ook dichterbij God te komen.

De opheffing van de dualiteit tussen God en deze wereld wordt nogmaals benadrukt in het laatste hoofdstuk van de Openbaring, waar God neerdaalt uit de hemel. Keller leest dit als een openbaring van de immanentie van God: niet als een metafysische verandering van Gods 'natuur', maar een verandering van perspectief. De utopie die Johannes voor zich ziet is gebaseerd op een verandering van perspectief waarin God als verweven en verwikkeld in al het leven van de kosmos wordt gezien. In de utopische stad van Johannes is geen licht nodig, want er is het licht van het lam. In Kellers dreamreading: "if we dreamread this luminosity theologically rather than astronomically, the "glory" does not appear as overpowering white light but as Lamb-lamp – presumably not a lambskin lampshade but rather a divinanimal immanence" (2021, p. 183). Gods subtiële immanente aanwezigheid in het web van leven zien, is een kernaspect van apocalyptische mindfulness.

Vanuit radicale verwevenheid naar hoop

Hoop is een concept wat in de onderstroom van *Facing apocalypse* een belangrijke rol speelt, maar wat niet vaak expliciet aan bod komt. Het boek gaat niet over hoop in directe zin, maar over hoe de primaire bron voor apocalyptisch denken, de Openbaring uit de Bijbel, ons kan helpen te navigeren in tijden die vaak geduid worden als apocalyptisch. Keller analyseert hoe het idee van een apocalyps in onze tegenwoordige tijd weer een vlucht neemt, en onderscheidt drie houdingen ten opzichte van de apocalyps. In deze houdingen speelt hoop, of het gebrek aan hoop, een cruciale rol. In haar zelfvoorgestelde houding, die ze 'apocalyptische mindfulness' noemt, staan bepaalde elementen centraal die ik zal beschrijven als de kernfacetten van hoop voor Keller. In haar lezing van de Openbaring door de lens en houding van apocalyptische mindfulness, presenteert ze een interpretatie van de tekst die de relevantie met het heden en de klimaatcrisis als naderende apocalyps vooropstelt.

In de analyse van hoop in het werk van Keller, begin ik met een zo concreet mogelijke beschrijving van hoe Keller hoop conceptualiseert middels de messiaanse en christelijke hoop uit de Openbaring, op basis van twee metaforces: de leeuw van Judah en het geslachte lam. Vervolgens beschrijf ik hoe Keller middels apocalyptische mindfulness een voorstelling maakt van hoe deze hoop zich manifesteert. Hierbij betreft ze meerdere visioenen uit de Openbaring en trekt ze parallellen met de hedendaagse tijd. De voorwaarden voor het manifesteren van hoop, grijpen terug op het alternatieve wereldbeeld wat Keller middels apocalyptische mindfulness heeft beschreven.

Hoop in de Openbaring

Vanuit de houding en lens van apocalyptische mindfulness onderzoekt Keller visioenen en metaforces die hoop symboliseren in de Openbaring, met een alertheid voor mysterie, openheid, onzekerheid en onvoorspelbaarheid. Door het boek heen beschrijft ze verschillende visioenen van Johannes waarin hoop wordt gerepresenteerd door zowel de leeuw van Juda als het geslachte lam.

De leeuw van Juda en het geslachte lam

Keller beschrijft hoe in de Openbaring de messiaanse joodse hoop, en de bijbelse christelijke hoop, naast elkaar staan in hun ambivalentie. De messiaanse joodse hoop wordt

gerepresenteerd door de leeuw van Juda: een symbool van kracht en ferociteit. In de geschiedenis van het jodendom, getekend door vervolging en onderdrukking, heeft messianisme een militante kant, beschrijft Keller. Er waren golven van verzet en rebellie tegen het Romeinse rijk, zoals tijdens de opstand in de jaren 66-73. Messiaanse hoop werd gerepresenteerd in een trots symbool van koninklijke macht en strijdlust: de leeuw die Israël komt redden (p. 90). Het gaat over het verlangen naar de messiaanse tijd, waarin onrechtmatige macht wordt rechtgezet.

Bij elke verschijning of referentie naar de leeuw van Juda in de Openbaring, verschijnt ook een ander symbool van hoop: het geslachte lam. Het geslachte lam komt op verschillende plekken in de Openbaring voor: als diegene die het verzegelde boek van God opent in Openbaring 4:6, en als de bruidegom van de bruid Nieuw Jeruzalem in Openbaring 19:7 en 21:9. Keller typeert het lam als de christelijke bijbelse hoop. Het recente trauma van de gekruisigde messias, zorgde voor een schokgolf in de jonge christelijke gemeenschap die worstelde met hoe ze de plotselinge dood van Jezus moest interpreteren. De metaforce van Jesaja's 'lijdende dienaar' (Jes 53:7) werd hiertoe een sleutel: de messias gezien als geslacht lam, wat desalniettemin nog leefde. Deze Jesajaanse profetische hoop, gesymboliseerd als kwetsbaarheid, representeert zorg voor de onderdrukten en is leidend geworden in de christelijke interpretatie van de kruisiging. In navolging van theoloog Jürgen Moltmann, leest Keller deze hoop als een rode lijn in de christelijke eschatologie, waarbij het niet draait om eschatologie als eindleer maar in de tweede betekenis van het woord 'eschatos' als 'scherpe rand': "This is no soft hope but an edgy demand" (2021, p. 8). Deze hoop draait om zorg voor kwetsbaren en onderdrukten, maar is ook een hoop die transformeert en revoluties ontketent.

Volgens Keller verschilt deze bijbelse hoop gesymboliseerd als het lam niet alleen van het karakter en voorkomen van de messiaanse hoop als leeuw, maar ook in de relatie van hoop met de toekomst. Ook al wordt er in de christelijke traditie vaak gerefereerd naar de 'terugkeer' van de messias, is dit niet wat het woord 'komst', *parousia*, letterlijk betekent in het Nieuwe Testament. De betekenis is 'aanwezigheid'. Bijbelse hoop draait dus niet om een messias die kwam en weer gaat komen, het richt zich op de aanwezigheid van deze messias in de wereld: "it looks to a radical presence, a being-now, never merely absent, and so never simply returning" (Keller, 2021, p. 135).

Keller beschrijft hoe de leeuw en het lam samen blijven verschijnen, zonder dat de één de ander overwint of domineert. De spanning tussen de twee wordt een 'schizoapocalyptic tension', als er in Openbaring 19:11 een strijderfiguur verschijnt in een doorbloed mantel op een wit paard, die "oordeel van God" heet (NBV 2021, Openbaring 19:13). Keller interpreteert deze figuur als een terugkeer van de leeuw van Juda. Nu wordt de christelijke messias zowel gerepresenteerd als een geslacht lam, als ook een bloeddorstige gewapende strijder. Deze spanning is volgens Keller in de messianistische geschiedenis verweven, en daarmee ook in onze geschiedenis: een spanning tussen genezende hoop en bloeddorstige glorie. Een transformatief samengaan van deze twee metaforces ziet Keller in "rechtvaardige liefde", waarmee ze Cornel West aanhaalt: "justice is what love looks like in public": in rechtvaardigheid komt liefde als kwetsbaarheid samen met strijdlust (2021, p. 141).

Affectieve dimensies van hoop

De kracht van deze lezing van het symbool van hoop, wat zowel kwetsbaarheid als ferociteit in zich draagt, kan nog beter begrepen worden door Kellers 'dreamreading' van de affectieve

dimensies van hoop: verlies, woede en rechtvaardigheid. In Kellers uiteindelijke visie op hoop, zijn deze emoties kerningrediënten.

Gevoelens van rouw en verlies zijn sterk verbonden met de verwevenheid van de mens in de wereld, en zijn voorwaardelijk voor sociale transformaties. Een belangrijk symbool in de Openbaring voor Keller is de klaagzang van de adelaar (Openbaring 8:13). Keller interpreteert de adelaar als een symbool van de 'divinanimality' van God, net als het geslachte lam, waarbij Gods emoties van rouw en pijn slechts gevoeld kunnen worden door een dier. Dit is een oproep tot diepe compassie, tot "suffering-with" (2021, p. 53). Vanuit het hedendaagse perspectief van de klimaatcrisis interpreteert Keller de adelaar opnieuw: "Does its metaforce call its citizens now to mind what can yet be saved?" (2021, p. 54). Keller sluit zich hier expliciet aan bij Joanna Macy's oproep tot ecologische rouw als voorwaarde voor verbinding, omdat ze rouw en verlies als een manier van bewustwording van de verwevenheid van alle levende soorten ziet. Keller linkt het thema rouw ook aan trauma. In navolging van theoloog Jürgen Moltmann schrijft ze dat stilstaan bij pijn uit het verleden voorkomt dat dit zich blijft herhalen: "In minding the ancient background of grief, might we do therapeutic griefwork for unresolved traumas – not just of John's collective but of our own?" (2021, p. 95).

Het doorvoelen van verlies en rouw, uit het heden en het verleden, is onmisbaar in het kanaliseren van gevoelens van woede en agressie die ook een natuurlijk onderdeel zijn van sociale transformatie. In Kellers formulering van een retorische vraag: "Is it when justice avoids the waters of mourning that its anger dissociates from its compassion – its love?" (2021, p. 95). De Openbaring is doorspekt met woede en agressie, en Keller beschouwt woede als menselijks. Woede kan aanzetten tot verzet, en een bepaalde vorm van geweld is zelfs noodzakelijk. Ze reflecteert op het werk van Walter Benjamin, die het concept "divine violence" introduceerde in tijden van de nazi-onderdrukking. In tegenstelling tot mythisch geweld, wat systemen van onderdrukking verdedigt, stelt hij dat goddelijk geweld een menselijke uitdrukking is van goddelijke woede. Keller ziet deze woede op een kosmische schaal zichtbaar worden: "Its fiery rage burns through the chilling paralysis of every denialism. It rises in the wildfires and the warming ocean" (2021, p. 58). De menselijke kanalisering van woede is vaak afgesneden van de gevoelens van rouw en verlies, waardoor er excessen ontstaan. Helaas zijn daar talloze voorbeelden van te noemen in de menselijke geschiedenis. In Kellers taal van metaforces: "The lion devours the lamb" (2021, p. 158).

Het is het lam en de leeuw samen, zonder dat de één de ander domineert of verslaat, die een transformatie bewerkstelligen in de Openbaring. Keller trekt deze metaforce naar een recenter voorbeeld van de tegenovergestelde messiaanse visies van Martin Luther King and Malcolm X voor de burgerrechtenbeweging in Amerika. Het lam en de leeuw samen ontsloten de transformatieve energie die een sociale revolutie op gang bracht. Het missende element naast de emoties van rouw en woede, is een empathisch gevoel van verbondenheid: "This revelation of interrelation, this empathic "we" – does it mark the movement from solitary grief into the work of shared mourning and collective transformation?" (2021, p. 105). Het is de "schizocalypse" van rouw en woede, kwetsbaarheid en ferociteit, het lam en de leeuw, die radicale aspiraties mogelijk maakt, en deze spanning blijft doorwerken in onze tijd en nieuwe openingen creëren mits het samengaat met een collectieve solidariteit.

Controversiële rol van hoop

Of hoop controversieel is, hangt af vanuit welke grondhouding de hoop voortkomt. In apocalyptische mindfulness presenteert Keller de verwevenheid van het web van het leven, emoties van rouw en verlies over heden en verleden en een woede die zich uit in een strijd voor rechtvaardigheid, het dragen van deze emoties op een collectief niveau, als kerningrediënten van hoop. Naast apocalyptische mindfulness, noemt ze bijbels predeterminisme, 'can-do' optimisme en nihilistisch pessimisme als andere mogelijke grondhoudingen in relatie tot de apocalyps. De hoop die hieruit voortkomt, of dat nou een techno-fix is, of een overtuiging van wanhoop en doem, zijn controversieel omdat ze in de basis een Antropoceen wereldbeeld hebben waarin de radicale verwevenheid van de mens in het web van leven niet erkend wordt. Het besef van radicale verwevenheid en de andere dimensies van apocalyptische mindfulness, omvat een erkenning voor de oncontroleerbaarheid, nonlineariteit en onvoorspelbaarheid die complete wanhoop of een technofix hoop in een controversieel daglicht plaatst.

Conclusie

That good place in its better time remains almost impossibly possible even now. And that means continuing to hear the eagle's lament. It means rolling with the clouds of dire uncertainty, it means bearing the double-edge of grief turning to anger turning to action – and of action turning to a creativity that weaves us into a world worth of our best efforts. (Keller, 2021, p.196).

Kellers lezing van de Openbaring biedt veel meer dan een bijbelse interpretatie. Haar feministisch-theologische methode van 'dreamreading' is gespitst op de krachtige beeldtaal van het boek Openbaring, wiens 'metaforces' doorlopen in apocalyptische narratieven door de geschiedenis heen. Dit maakt haar werk specifiek relevant voor de context van het Globale Noorden, waarin deze apocalyptische narratieven sterk doorwerken in het collectief onderbewuste, en daarmee de narratieven en associatieve beeldtaal rondom de klimaatcrisis sterk beïnvloeden.

In Kellers lezing zijn de wortels van de huidige klimaatcrisis terug te voeren op het Antropocene wereldbeeld wat al in tijden van het bijbelboek Openbaring aanwezig was. Keller leest metaforces in de Openbaring van de verstremgeling van imperialistische politieke macht en economische belangen, en de corrumperende uitwerking op de menselijke psyche waarbij het ongetemde verlangen naar materiële verrijking wordt geïnternaliseerd. Dit Antropocene wereldbeeld overschaduwet het collectieve bewustzijn van de diepe verwevenheid van mensen in het web van leven, en daarmee creëert het een zingevingscrisis.

Als alternatief stelt Keller een houding van apocalyptische mindfulness voor, die geen mensgecentreerd wereldbeeld maar een proces-theologisch wereldbeeld van nonlineariteit, relationaliteit en verbondenheid als uitgangspunt neemt. Ze leest in de Openbaring verschillende metaforces die een alternatief perspectief op tijd, plaats, perspectief en godsbeeld representeren. Tezamen vormt dit een wereldbeeld van radicale verwevenheid van de mens in de bredere kosmos, waarin tijd en geschiedenis zich spiraalsgewijs ontvouwen, en het menselijke begrip te beperkt is om de onvoorspelbaarheid en complexiteit van deze bewegingen volledig te begrijpen. Metaforces van dieren wijzen op 'divinanimality': het

verschijnen van het goddelijke in dieren en mineralen, wat het menselijk perspectief naar de achtergrond verplaatst en een oproep doet tot radicaal inlevingsvermogen en empathie met het web van leven. Dit leidt logischerwijs ook tot een godsbeeld van immanentie, verward en verweven in de kosmos. In Keller's analyse moet de 'hyper-separation' van het Antropoceen dus zowel tussen mens-natuur als tussen God-wereld overkomen worden om de ervaring van zingeving mogelijk te maken.

Deze grondhouding van apocalyptische mindfulness, waarbij radicale verwevenheid van God met mensen en de kosmos centraal staat, is de basis voor Kellers visie op hoop. Ze leest in de metaforces van de leeuw en het lam twee kernaspecten van hoop: kwetsbaarheid en ferociteit. Als ruimte wordt gegeven aan gevoelens van rouw en verlies, evenals woede en agressie, kunnen deze leiden tot een collectieve solidariteit waaruit ongekende mogelijkheden worden ontketend. Het niet overzien van uitkomsten en de kwetsbaarheid die daarom met hoop gepaard gaat, wijst op het belang van de oncontroleerbaarheid die inherent is aan hoop. De twee kanten van hoop, kwetsbaarheid en ferociteit, vormen een precaire balans die nodig is om radicale aspiraties tot echte sociale transformatie te laten verwerkelijken, richting "a world worth of our best efforts" (Keller, 2021, p. 196).

4. Klimaatcrisis en hoop in het werk van Joanna Macy

Inleiding

Joanna Macy is een bekend figuur in de academische wereld van boeddhistische studies, evenals in de klimaatbeweging. Al decennialang schrijft ze boeken en ontwikkelt ze methoden om vanuit een boeddhistisch geïnspireerde visie op de wereld positieve verandering teweeg te brengen wat betreft natuurbescherming en het tegengaan van klimaatverandering. In dit hoofdstuk focus ik op haar boek *Active Hope: How to face the mess we're in with unexpected resilience and creative power* uit 2022, wat ze samen heeft geschreven met een co-auteur Chris Johnstone. Met een expertise op psychologie van verandering voegt hij aan het werk van Joanna Macy theorieën vanuit de psychologie toe, die haar inzichten ondersteunen.

De vraag die ik in dit hoofdstuk beantwoord, is:

Hoe wordt de klimaatcrisis als zingevingscrisis geduid in het werk van Joanna Macy, en hoe relateert zij hoop aan deze crisis?

Ik begin met een korte schets van Macy's wortels in het gedachtengoed van de boeddhistische filosofie en systeemtheorie. Vervolgens beschrijf ik hoe Macy de klimaatcrisis duidt in haar boek *Active Hope*, en of en hoe zij deze beschouwt als een zingevingscrisis. Ten slotte beschrijf ik Macy's visie op hoop, en in welke mate ze hoop in tijden van klimaatcrisis als controversieel ziet.

Grondslagen van Macy: Systeemtheorie en boeddhistische filosofie

Macy's visie is geworteld in de boeddhistische filosofie en systeemtheorie. Hieronder licht ik beiden kort toe en beschrijf daarmee ook grofweg chronologisch de ontwikkeling van Macy's gedachtengoed in de afgelopen decennia.

Interdependent origination: Macy's boeddhistische grondslagen

In haar meest theoretische werk, genaamd *Mutual causality in Buddhism and General Systems theory* (1991), beschrijft Macy de theoretische grondslagen in haar denken, die ook het fundament vormen voor haar latere uitwerkingen van de methodiek van *The Work that Reconnects*. Macy wordt vaak gekarakteriseerd als een prominente boeddhist en wetenschapper-activist, die één van de drijvende krachten is in de stroming van geëngageerd boeddhisme (King 2009). Geëngageerd boeddhisme is een politieke en sociale stroming binnen boeddhisme, die in de twintigste eeuw haar naam kreeg van de bekende Vietnamese zen monnik Thich Nhat Hanh, en veel sociaal bewogen boeddhistische initiatieven inspireerde in het Globale Noorden (Keown, 2004). In het denken van Macy, evenals dat van Thich Nhat Hanh, speelt het principe van 'interdependence', onderlinge afhankelijkheid, een centrale rol.

'Interdependent origination', *paticca samuppada* in Pali, is in boeddhisme een kosmologisch principe wat de oorsprong van wezens en fenomenen niet toeschrijft aan een lineair beginpunt van creatie, maar aan voortdurende processen die elkaar wederzijds beïnvloeden (Scheid, 2016). Macy (2021) citeert uit het Pali-canon: "This being, that becomes; from the arising of this, that arises; this not being, that becomes not; from the ceasing of this, that ceases" (p.

61). In tegenstelling tot het oorzaak en gevolg-paradigma waar het Globale Noorden zich in bevindt, wat een lineair begrip van gebeurtenissen en fenomenen voorstelt in een oorzaak-gevolg relatie, presenteert Macy met dit boeddhistische begrip van *paticca samuppada* een paradigma waarin gebeurtenissen elkaar beïnvloeden op een wederzijdse manier (Macy, 1991).

Dit begrip van wederzijdse oorzakelijkheid heeft bredere implicaties. Allereerst ligt hierin de focus op het proces, en niet op invloed. Oorzakelijkheid wordt in *paticca samuppada* niet begrepen als een functie van de invloed die elk autonoom wezen individueel kan uitoefenen, maar als een functie van relaties. Dit begrip van oorzakelijkheid als wederzijds en besloten in de interactie en relaties, heeft ook implicaties voor het begrip van de werkelijkheid. Het idee dat er een wereld 'out there' is, onafhankelijk en afgescheiden van het individu, is niet houdbaar met het idee dat alles verbonden is door wederzijdse oorzaak- en gevolg relaties (Macy, 1991). Differentiatie is wel mogelijk, zoals we ook organen in een lichaam onderscheiden met verschillende functies, maar voorop staat dat alle wezens, en subdelen van wezens en fenomenen, uiteindelijk met elkaar verbonden zijn en continue invloed op elkaar uitoefenen. Doordringen zijn van dit gegeven betekent dat je de wereld, het lijden of het genieten van de ander, kunt ervaren als in het verlengde staan van jezelf (Edelglass & Garfield, 2009).

Macy beschrijft dat het begrip wederzijdse causaliteit op het eerste gezicht overeenkomsten lijkt te hebben met de procestheologie van Alfred North Whitehead, in wiens gedachtengoed Catherine Keller geworteld is. Beiden zijn gegrond in een relationeel wereldbeeld, wat de oneindigheid aan mogelijkheden en creativiteit van de wereld-in-wording vooropstelt. Bij Whiteheads procestheologie is dit wereldbeeld echter gestoeld op een Platonisch concept van God die middels een directe eenzijdige causale relatie verbinding heeft met de fenomenen in de actuele wereld. God heeft dus invloed op de wereld, maar niet andersom. Dat maakt dat de procestheologie toch een eenzijdig causaal wereldbeeld omvat (Macy, 1991).

Systeemtheorie

Het nondualisme van het boeddhistische begrip van 'interdependent origination' sluit volgens Macy naadloos aan bij de stroming van de systeemtheorie uit de twintigste eeuw. Systeemtheorie, zoals uitgewerkt door Bateson en László, zet zich af tegen de binaire categorieën waar veel van de moderne filosofie en wetenschap op gestoeld is, zoals subject-object en geest-lichaam (Bateson, 1972; László, 1973). Volgens systeemtheorie staat een organisme niet los van de omgeving waarin het zich bevindt, maar bestaat er een symbiotische relatie die een organisme altijd in een groter web of systeem plaatst (Edelglass, 2009). Door bijvoorbeeld cognitie te zien als relationeel, wordt het duidelijk dat onze waarnemingen en kennis geconditioneerd zijn door onze eerdere ervaringen, en er dus niet zoiets kan bestaan als een 'objectieve' observator of absolute kennis (Scheid, 2016). Mensen zijn, net als andere organismen, onderdeel van een zichzelf-organiserend systeem dat continue vorm geeft aan en vorm wordt gegeven door de wereld om ons heen.

Hieruit volgt logischerwijs dat het idee van een zelfstandig 'ik', dat los staat van anderen en de wereld, in de woorden van Bateson een "epistemologische misvatting" is (Macy, 2021, p. 134). Een misvatting met grote consequenties, want het heeft ervoor gezorgd dat we het individu en de mens als soort zijn gaan zien als de "unit of survival", terwijl diens welzijn compleet verstrengeld is met andere soorten en de omgeving waarin het zich bevindt

(Edelglass, 2009, p. 433). We bevinden ons dus in lagen van systemen die elkaar omvatten: het systeem van onze moleculen, organen, tot aan het sociale en ecologische systeem waar we deel van uit maken. Wat complex ontwikkelde organismen, waaronder de mens, uniek maakt, is dat ons web van systemen een zelf-reflexief bewustzijn mogelijk maakt op ons eigen handelen, als onderdeel een groter geheel (Macy, 2021).

‘Deep ecology’ en het ecologische zelf

Met als theoretische fundamente de systeemtheorie en het boeddhistische principe van ‘independent origination’, ziet Macy aanknopingspunten met de ecofilosofische stroming van ‘deep ecology’, geïnitieerd door de Noorse filosoof en activist Arne Næss. Macy biedt daarmee een tegengeluid tegen de milieubeweging in de jaren ’80 en ’90, die zich volgens haar beperkte tot de symptomen van de ecologische destructie in plaats van dat het haar pijlen richtte op het in twijfel trekken van de fundamentele aannames waarop het Antropocene wereldbeeld in onze maatschappij is gestoeld (Macy, 1998).

In de definitie van Næss’ concept van het ‘ecologische zelf’ staat niet het zelf als eenheid centraal, maar het proces van identificatie: waarmee identificeert het zelf zich? (Næss, 1988, p. 22). In navolging van filosoof Erich Fromm, bekritiseert Næss de invloed die Freud heeft gehad op het concept van het ‘ik’. Volgens Freud wordt ieder mens geboren met primair liefde voor zichzelf, en zodra de liefde meer naar buiten keert, naar andere mensen, neemt de liefde voor het ‘ik’ af. Dit voedt binnen het dominante discours het idee dat men een ‘offer’ moet brengen voor het milieu. Want alle liefde en zorg voor de omgeving en anderen gaat ten koste van zorg voor het zelf.

Daar tegenover presenteert Næss een wereldbeeld wat, in lijn met systeemtheorie en het boeddhistische principe van ‘interdependent origination’, het bewustzijn van de verstrengeling en wederzijdse afhankelijkheid met het bredere web van leven als fundament neemt. Uit dit bewustzijn volgt zorg voor de leefomgeving als natuurlijk en positief gemotiveerd gedrag, in plaats van als offer of gemoraliseerde plicht. Verandering volgens Næss komt niet tot stand door moraliserende boodschappen over plicht en offers voor milieuwelzijn te propageren, maar juist door het bewustzijn van de verwevenheid van het zelf met het bredere web van leven te vergroten (Næss, 1988).

Macy werkt de visies van systeemtheorie, boeddhisme, deep ecology uit tot de methode *The Work that Reconnects*, waarin het vergroten van het bewustzijn van de verwevenheid van het zelf met de wereld centraal staat. Ze noemt dit proces de ‘greening of the self’:

Thus, the greening of the self helps us to reinhabit time and own our story as life on Earth. We were present from the start – in the rains that streamed down on this still molten planet and in the primordial seas. In our mother’s womb we remembered that journey, growing vestigial gills and tail and fins. Beneath the outer layers of our neocortex and what we learned in school, that story is in us – the story of a kinship with all life, which brings strengths beyond what we can imagine. When we claim this story as our own, a gladness comes, and that deep familiarity will guide us. (Macy, 2021, p. 143)

Methodiek en praxis in Macy's werk

Macy's boek *Active Hope* kan niet goed begrepen worden zonder de nadruk op praxis en toepassing in haar boek te beschrijven. Het kerndoel van het boek *Active Hope* is om de lezer te activeren en te prikkelen om zelf met de methodiek aan de slag te gaan, en om die reden is het boek doorspekt met voorbeeldoefeningen en referenties naar de actieve groepen waar je je bij kunt aansluiten in verschillende landen. Dit geeft haar begrip van hoop, dat hoop oefening behoeft, extra gewicht. Voor de theoretische argumentatie wordt verwezen naar eerder werk van Macy, wat ik om die reden betrokken heb bij deze analyse, maar wat in het boek zelf redelijk naar de achtergrond is verschoven. De schrijfstijl is vanwege dit kerndoel van activering beknopt en toegankelijk, wat herhalend over kan komen. Die herhaling van haar argumenten is ook in deze analyse merkbaar. Voorbeelden van de oefeningen die in het boek staan zijn: het schrijven van een brief aan jezelf, ingebeeld dat je iemand bent in de zevende toekomstige generatie, schrijfp opdrachten waarbij je een zin moet afmaken zoals: 'Some things I love about being alive on Earth are..', en een meditatieopdracht waarin je middels je ademhaling het lijden van de wereld tot je neemt (Macy & Johnston, 2022, p. 154, p. 47, p. 71).

Macy's visie op klimaatcrisis

Macy's begrip van de klimaatcrisis is geworteld in haar integratie van systeemtheorie, boeddhisme en 'deep ecology'. Wat deze theoretische fundamenten gemeen hebben is dat ze het idee van een 'individu' als losstaand van de wereld, in twijfel trekken. Vanuit deze grondslagen stelt Macy in *Active Hope* dat de klimaatcrisis haar wortels vindt in het verhaal wat wij mensen over de relatie van onszelf met de wereld om ons heen vertellen.

De drie verhalen over onze plek in de wereld

De drie metanarratieven die Macy onderscheidt noemt ze 1) *business as usual*; 2) *the great unraveling* en 3) *the great turning*. Deze drie verhalen zijn manieren om je te verhouden tot de gebeurtenissen in de wereld, en elk van ons kan zich op verschillende momenten in één van deze metanarratieven bevinden en daar vanuit handelen. De methode *The Work that Reconnects* heeft als doel mensen te helpen om in het narratief van *the great turning* te gaan leven.

Het metanarratief *business as usual* is het dominante narratief in onze geïndustrialiseerde maatschappij. Dit narratief definieert vooruitgang enkel als economische groei, en ziet de leefomgeving van mensen als functioneel voor deze economische groei. Hoewel klimaatcrisis niet volledig ontkend wordt, is er in dit metanarratief voornamelijk een apathische houding ten opzichte van de mogelijke invloed die mensen op deze koers kunnen uitoefenen. *Business as usual* is een narratief van ontkenning en vermijding zijn, wat het mogelijk maakt om een consumptie-gerichte levensstijl en vervuilende levensstandaard in het Globale Noorden voort te zetten. Bij sommigen zijn er echter al momenten dat het narratief van *the great unraveling* naar voren schuift, wat het status-quo leven kan onderbreken met periodes of momenten van angst en onrust over de staat van de aarde.

In het tweede metanarratief van *the great unraveling*, is er een groeiend bewustzijn van de onhoudbaarheid van *business as usual* met het oog op de catastrofale gevolgen van de klimaatcrisis, evenals de toename van ongelijkheid in de wereld en de afbrokkeling van

democratie in het Globale Noorden, om enkele voorbeelden uit Macy's boek te noemen. In dit metanarratief is het besef aanwezig dat de afbraak van leefsysteem al gaande is, en dat de klimaatcrisis zich in versnelling zal ontploegen. Waar de naam *business as usual* een status-quo impliceert, refereert de benaming *the great unraveling* naar een proces: “[...] it implies a process that progressively lessens and loosens a system's coherence, memory, and functionality till it falls apart” (Macy & Johnstone, 2022, p. 20). Voor sommige groepen op de wereld is dit al veel langer dagelijkse realiteit, bijvoorbeeld inheemse volkeren wiens land door koloniale machten is afgepakt en die de natuurlijke bronnen van hun levensonderhoud zien opdrogen. Het narratief van *the great unraveling* is zwaar om te dragen, en creëert gevoelens van angst, paniek en machteloosheid. Tegelijkertijd ziet Macy het als de nodige opstap naar het derde narratief van *the great turning*: het besef van de staat van de aarde moet ingedaald zijn voordat iemand zich daadwerkelijk wil inzetten voor verandering.

In het derde metanarratief, *the great turning*, is de sobere werkelijkheid van *the great unraveling* doorgedrongen, en vindt er een verandering van acties en gedrag plaats. In plaats van het cynische houding van *business as usual* over de onveranderlijkheid van de menselijke natuur en de gebrekkige impact van het individu, verlegt het verhaal van *the great turning* de aandacht naar alle manieren waarop verandering al plaatsvindt, in het klein en groot. Dit is de verandering naar een maatschappij die gericht is op ecologisch herstel, in plaats van ecologische destructie, en de verwevenheid van het menselijk leven met het bredere web van leven daarin als basisaanname stelt. In *the great turning* draait het om het beschermen en herstellen van natuurlijke leefsysteem, het dagelijks kiezen voor alternatieve systemen om ons leven te onderhouden die niet zo vervuilend zijn middels bijvoorbeeld ‘community-supported agriculture’, maar ook het cultiveren van een bewustzijn wat ‘gedekoloniseerd’ is van alle hiërarchien die in *business as usual* ingebakken zitten en ongelijkheid veroorzaken. Het veranderen van het eigen bewustzijn ziet Macy als essentieel om grootschalige verandering te bereiken: “In the past, changing the self and changing the world were often regarded as separate endeavors and viewed in either-or terms. But in the story of the Great Turning, they are reconigzed as mutually reinfocing and essential to each other” (2022, p. 33).

Klimaatcrisis en de spiraal van *The Work that Reconnects*

Volgens Macy is de klimaatcrisis een logisch voortvloeisel uit het metanarratief van *business as usual*, die een wereldbeschouwing voorlegt die ze de ‘industrial growth society’ noemt. In haar boek *Active Hope* presenteert ze de methode van *The Work that Reconnects* als manier om uit dit metanarratief te stappen en het narratief van *the great turning* de verinnerlijken. De stappen lijken op het eerste gezicht vooral praktisch toepasbaar, maar deze beschrijven tegelijkertijd ook haar visie op de wortels van het metanarratief dat de klimaatcrisis mogelijk maakt die in onszelf te vinden zijn. Aan de hand van de stadia van de spiraal van *The Work that Reconnects* beschrijf ik deze wortels van de klimaatcrisis.

Macy beschrijft haar methodiek als een spiraal, in plaats van een lineair stappenplan. De spiraal sluit aan bij de verschuiving in het bewustzijn wat ze nodig acht om naar het metanarratief van *the great turning* te bewegen, omdat dit narratief een meer verweven en nonlineair perspectief op tijd, relaties en invloed omvat. Over de spiraalvorm en tijd zegt Macy zelf: “Like a fractal that has the same characteristic shape at whatever scale it is viewed, the form of the spiral can be applied to a wide range of time frames, with rotations happening over minutes, hours, days, or weeks” (2022, p.41). De spiraal vorm is ook anders dan een cyclus, omdat een spiraalvorm impliceert dat elke gang door de spiraal anders, dieper of juist voller

is. De spiraal verbreedt de ervaring van verbinding met het bredere web van leven: “We are letting our world act on us and through us” (2022, p. 39). Dit is het kerningrediënt wat Macy nodig acht om als mensheid de klimaatcrisis af te remmen. Ik loop de vier fases van de spiraal kort door, met een focus op de fase ‘zien met nieuwe ogen’.

Dankbaarheid en het eren van pijn in de wereld

De eerste fase in de spiraal is dankbaarheid. Dankbaarheid ervaren betekent dat je in staat bent de rol van anderen of het andere in jouw leven op waarde te schatten, waardoor je bewustzijn van de verbondenheid met anderen vergroot. Door dankbaarheid krijg je zicht op de schoonheid en weelde die de aarde geeft, en dit geeft een positieve motivatie om je hiervoor in te zetten in plaats van alleen maar te putten uit gevoelens van schuld en schaamte. Macy schrijft over het doel van dankbaarheid: “[...] gratitude keeps us close to the purpose of taking care of life. When we forget this, the larger ecology we are embedded in recedes from sights – and the world unravels” (2022, p. 51).

De tweede fase is het eren van onze pijn voor de wereld. Pijn en verdriet ervaren voor het leed in de niet-menselijke en menselijke wereld is volgens Macy een cultureel taboe in *business as usual*, omdat er altijd een positieve draai moet worden gegeven en het idee van menselijke controle hoog wordt gehouden. Macy benadrukt dat uit de theoretische inzichten van systeemtheorie en boeddhistische filosofie over radicale verwevenheid het juist logisch volgt dat mensen pijn kunnen voelen voor de omstandigheden in de wereld om hen heen. Dit gaat niet om het kunnen begrijpen van feiten over klimaatwetenschap, maar om het ruimte maken voor het echt doorvoelen van leed. In het dynamische wereldbeeld voortkomend uit systeemtheorie en boeddhistische filosofie, betekent dit dat gevoelens van leed door ons als mensen heen gaan, als schakels in een groter geheel, zonder vast te komen zitten: “When we experience pain for the world, the world is feeling through us. This is a central insight of the work: if feelings flow from us into the world, they can also flow back out again” (Macy & Johnstone, 2022, p. 70). Macy ziet het werkelijk ervaren en doorvoelen van de verbondenheid met het leed van de wereld als voorwaardelijk voor het nastreven van duurzame verandering, omdat het niet alleen appelleert aan het intellect maar met de gevoelslaag een diepere laag van bewustzijn aanboort. Het is de opstap naar de verbreding van het realiteitsbegrip in ‘zien met nieuwe ogen’.

Zien met nieuwe ogen

Macy verstaat onder de derde stap van de spiraal, ‘zien met nieuwe ogen’ een verbreding van ons realiteitsbegrip. Het ervaren van dankbaarheid en het voelen van de pijn van de wereld, als eerste fasen van de spiraal, openen het bewustzijn om deze verbreding van perspectief door te maken. Dit betreft een breder begrip van het ‘zelf’, tijd en van invloed.

Verbreding van het zelf: De Shambhala krijger

De verbreding van het idee van het zelf, gefundeerd in de inzichten van systeemtheorie, ‘deep ecology’ en boeddhistische filosofie zoals eerder in dit hoofdstuk beschreven, gaat om zien van de verschillende cirkels en netwerken waar je als individu onderdeel van uitmaakt. Als individu ben je onderdeel van verschillende “flows of becoming”, afkomstig uit je familiekring, gemeenschapscirkel en ecologische web (Macy & Johnstone, 2022, p. 91). We zijn verweven in webben, en die zijn meer dan de som der delen. Het levert een vorm van intelligentie op die Macy ‘distributed intelligence’ noemt: de intelligentie van een netwerk ontstaat door de acties

en interacties van de delen, en geen onderdeel of individu daarin hoeft deze grotere intelligentie alleen op te brengen.

Deze collectieve kracht als uitgangspunt kunnen nemen, vereist een verschuiving in identificatie met het eigenbelang naar het collectieve belang. Macy refereert ter illustratie naar een tibetaans boeddhistische profetie over de Shambhala krijger. Volgens de profetie komt er een moment waarop al het leven op aarde in gevaar is. Er zullen mensen zijn die hier tegen ingaan, en dat zijn de Shambhala krijgers. Ze zijn niet aangewezen als krijgers en zijn dat ook niet in de fysieke zin van het woord, maar trainen een bepaalde attitude in zichzelf waardoor ze de uitdagingen te lijf kunnen gaan. Deze houding omvat enerzijds compassie, en anderzijds een inzicht in de radicale interafhankelijkheid van alle dingen. Compassie gaat over het voelen van het lijden van de wereld, en daarmee is het een heel 'heet' wapen. De interafhankelijkheid van alle dingen verzacht alle ogenschijnlijke scheidslijnen en benadrukt de ongekeerde reikwijdte van onze acties: "[...] the line between good and evil runs through the landscape of every human heart. And you know that we are so interwoven in the web of life that even our smallest acts have repercussions that ripple through the web of life beyond our capacity to discern" (Macy & Johnston, 2022, p. 97). Dit besef noemt Macy 'koel'. Het is de hitte van de compassie samen met de koele geworteldheid van het besef van interafhankelijkheid die Shambhala krijgers karakteriseert.

Diepe tijd

Het 'zien met nieuwe ogen' omvat ook een alternatief perspectief op tijd. Het metanarratief van *business as usual* wordt gekenmerkt door een focus op groei en winst. Dit heeft weerslag op het perspectief op tijd: er vindt een constante versnelling plaats omdat groei en winst eisen dat resultaten steeds sneller geboekt worden. Daarnaast is de eenheid van actie het individu, en wordt voldoening toegeschreven aan de resultaten die het individu binnen korte tijdspanne kan leveren (Macy & Johnstone, 2022).

Macy zet hier het concept van 'diepe tijd' tegenover, waarmee ze beargumenteert dat het wel degelijk zinvol is om je in te zetten voor een verandering waarvan de tijdspanne de menselijke temporele horizon overstijgt. Ze illustreert dit met een vergelijking over de menselijke aanwezigheid op aarde: Als de geschiedenis van de planeet gezien wordt in de tijdsspanne van één dag, bestaat de mens als soort slechts de laatste vijf seconden. Als de geschiedenis van de mensheid wordt gezien in een tijdsspanne van één dag, dan begint het industriële tijdperk pas in de laatste twee minuten (Macy & Johnstone, 2022). De menselijke natuur kan dus wel degelijk veranderen, en in relatief korte tijd vanuit 'diepe tijd' gezien. Het verlamme idee dat de menselijke natuur onveranderlijk is, zoals gedacht wordt in *business as usual*, wordt hiermee bekritiseerd. Een voorbeeld van denken vanuit 'diepe tijd', geeft Macy met de inheemse Noord-Amerikaanse bevolkingsgroep de Haudenosaunee die bij grote besluiten de vraag stellen: Welke impact heeft dit op de zevende generatie? Door de generaties voor en na ons bewuster in onze sfeer van invloed te betrekken en solidariteit te voelen, krijgen onze huidige acties en keuzes meer gewicht omdat we de verantwoordelijkheid voor een bredere cirkel van betrokkenen ervaren: "[...] we can school ourselves to be aware, now and then, of the hosts of ancestral and future beings surrounding us like a cloud of witnesses" (Macy & Johnston, 2022, p. 156).

“Power with”: Een nieuwe blik op invloed

Het hebben van invloed op een situatie wordt vaak gezien door een beperkt begrip van wat invloed inhoudt, en in ‘zien met nieuwe ogen’ stelt Macy een verbreed begrip van invloed voor. Vanuit een individualistische blik op de wereld wordt invloed vaak gezien als iets wat een individu ‘bezit’, in Macy’s woorden ‘power over’, en wat altijd een spanning creëert met mensen die die invloed niet bezitten. Dit voedt in het geval van klimaatcrisis het idee dat een individu geen verschil kan maken, omdat de invloed die het bezit zo nihil is ten opzichte van de uitdagingen op planetair niveau. Macy stelt een andere relationele visie op invloed voor die ze ‘power with’ noemt, in plaats van ‘power over’. In deze interpretatie van invloed spelen ‘synergy’ en ‘emergence’ een grote rol. Synergie gaat over kenmerk van invloed: namelijk dat als meerdere mensen samenwerken er dingen ontstaan die meer zijn dan de som van de delen. Dit onverwachte, extra element ‘ontstaat’, dat is een aspect van invloed wat Macy ‘emergence’ noemt: “At each level, the whole acts through its parts to achieve more than we could ever imagine from examining the parts alone. So what new capacities emerge when groups of people act together to form larger complex social systems?” (2022, p. 108).

Voortgaan

De vierde stap in de spiraal van *The Work that Reconnects* noemt Macy ‘going forth’, oftewel voortgaan. Macy (2022) definieert deze stap als “[...] clarifying our vision of how we can act for the healing of our world and identifying practical steps that move our vision forward.” (p. 38). Deze laatste stap van de spiraal gaat dus over het concretiseren van welke stap je wilt nemen om bij te dragen aan het welzijn van het leven op aarde. Vanuit de stappen hieraan voorafgaand volgt het logischerwijs een gevoel van betrokkenheid bij het welzijn van de aarde als een deel van jezelf. De verlammeende veronderstellingen van het metanarratief *business as usual*, zoals dat een individu geen invloed heeft op de koers van de aarde, en dat het lot van klimaat al bezegeld is, zijn het resultaat van een beperkt perspectief op tijd, relaties met anderen, en invloed. Door hier nieuwe perspectieven op te verkrijgen door de eerste drie stappen van de spiraal, worden deze hindernissen om te zorgen voor de wereld weggenomen. Hoe tot actie te komen is sterk verweven met het concept ‘active hope’.

De rol van hoop in *The Work that Reconnects*

Hoop is het centrale concept in het werk van Macy, en dan specifiek wat zij ‘active hope’ heeft genoemd. Ik beschrijf kort welke interpretaties van hoop ze onderscheidt, en hoe ze actieve hoop daarin positioneert.

Hoop als verlangen

Macy onderscheidt verschillende betekenissen in het woord hoop in algemeen taalgebruik. Allereerst gaat het over optimisme dat een gewilde toekomstige ontwikkeling daadwerkelijk gaat plaatsvinden. Deze vorm van hoop vereist dus een redelijke kans van slagen als voorwaarde om je ergens voor in te zetten (Macy & Johnstone, 2022). In het geval van de klimaatcrisis, of andere transformaties in de geschiedenis waarvan de uitkomst en de schaal vanuit één mens niet te overzien zijn, kan dat voor blokkades zorgen waardoor mensen zich niet willen committeren.

Een tweede betekenis van hoop betreft het verlangen naar een andere toekomst. Macy stelt deze vorm, hoop als verlangen centraal, en stelt de vervolgvraag wat je met dit verlangen

doet. Passieve hoop gebaseerd op verlangen is afwachtend, terwijl actieve hoop gaat over de keuze om je actief te betrekken in het proces van bewegen naar de toekomst waar je naar verlangt. Actieve hoop heeft dus geen 'realistisch' toekomstscenario nodig. Het baseert zich op de intentie en het verlangen, in plaats van de uitkomst: "Rather than weighing our chances and proceeding only when we feel hopeful, we focus on our intention and let it be our guide." (Macy & Johnstone, 2022, p. 5)

De controversiele rol van hoop

Om actieve hoop te praktiseren is meer nodig dan een visie op hoop als verlangen. In haar boek werkt Macy toe naar de praktisering van actieve hoop, en in de aanloop daar naartoe legt ze de juiste fundering door aan de hand van de spiraal van *The Work that Reconnects* een verbreding van het bewustzijn te bewerkstelligen, waardoor de deelnemer van het metanarratief *business as usual* richting het metanarratief van *the great turning* kan verschuiven.

Hoop vanuit het metanarratief van *business is usual* is controversieel. Hoop is dan gestoeld op een wereldbeeld wat voortkomt uit een beperkt bewustzijn van de realiteit. Dit omvat een beperkte blik op tijd, een geïsoleerd perspectief op het individu dat resultaten wil boeken met als richtlijnen groei en winst, en een begrip van invloed als iets wat je als individu bezit in continue spanning met de invloed van anderen. Vanuit de focus op het individu en de korte tijdsspanne waarin resultaat van acties wordt verwacht, is je inzetten voor een grote systemische, langdurige en onvoorspelbare transitie naar een wereld waarin klimaatwelzijn wordt geborgd zinloos. Het is dus vanuit dit metanarratief bezien controversieel om hoop te hebben voor transitie naar een leefbare en gezonde wereld.

Hoop als je toekeren naar het leven

Om actieve hoop in jezelf aan te wakkeren en er vervolgens ook naar te handelen, is het volgens Macy nodig dat je je toekeert naar het leven en je open stelt. De nadruk op je openstellen, komt voort uit Macy's boeddhistische en systeemtheoretisch begrip van de verwevenheid van de individu in het web van leven, de 'flow' die maakt dat mensen in samenwerking en synergie met elkaar transformaties kunnen initiëren die de som van de delen overstijgen, en het begrip van diepe tijd die ons verbonden doet voelen met generaties voor en na ons. Het idee dat er transities door ons gebeuren, als schakels in een groter verhaal, geeft betekenis aan de kleine acties die wij als individuen kunnen inzetten. Deze acties staan namelijk niet meer op zichzelf, maar zijn onderdeel van dit grotere verhaal, en de gevolgen van deze kleine acties in het grotere web, als rimpels in het water die in steeds grotere kringen naar buiten bewegen, zijn niet vanuit een individu te overzien.

Je openstellen voor actieve hoop heeft drie dimensies: Het openen van onze ogen, het openen voor synergie en het openen voor de werking van het leven door ons heen. Ik loop deze drie kort langs. Het openen van onze ogen gaat om het aandacht hebben voor wat er daadwerkelijk gebeurt. Zoals al eerder beschreven in de stap van het eren van de pijn van de wereld als onderdeel van de spiraal, is het onder de aandacht brengen van pijn en destructie een cultureel taboe in onze maatschappij. Het openstaan met aandacht voor wat er daadwerkelijk aan de hand is, is een voorwaarde om actieve hoop te praktiseren. Het openen voor synergie gaat over het openstellen voor 'power with': welke invloeden vinden hun uitwerking in de wereld door jou als schakel in het grotere geheel? Het vragen om hulp of het ondersteunen

van anderen in hun beweging richting een andere toekomst is wat synergie mogelijk maakt. Ten slotte vereist het openstaan voor actieve hoop dat je open staat voor een collectief bewustzijn: “In the shift from being separate people to planet people, we recognize ourselves as part of a larger team of life that can act through us.” (Macy & Johnstone, 2022, p. 232). Elke keer dat de spiraal van *The Work that Reconnects* doorlopen wordt, wordt dit besef gesterkt. Macy geeft hier de term *bodhichitta* aan: het diepe verlangen om je in te zetten voor het welzijn van alle levende wezens, wat gegrond is in een bewustzijn van de verbinding met al het leven.

Conclusie

De centrale vraag van het boek *Active Hope* is: “What happens through you?” (Macy & Johnstone, 2022, p. 228). Achter deze simpele vraag gaat een verschuiving van metanarratief schuil die een verbreding van het bewustzijn bevat wat betreft tijd, de relatie van het individu ten opzichte van het bredere web van leven, en de manier van kijken naar wat invloed en macht inhouden. De vraag insinueert ook een nadruk op het proces en de praktijk. De fundamentele voor Macy’s perspectief op hoop en klimaatcrisis liggen in de systeemtheorie en boeddhistische filosofie van interafhankelijke causaliteit, die de symbiotische relaties tussen fenomenen en gebeurtenissen als web van het leven beschouwen. Deze radicale verwevenheid van zowel gebeurtenissen als fenomenen en wezens wordt uitgewerkt tot een toegepaste methodiek voor bewustzijnsverbreding en gedragsverandering in het boek *Active Hope*.

Klimaatcrisis wordt door Macy gezien als een gevolg van het metanarratief van *business as usual* wat sinds het industriële tijdperk is gaan regeren. In dit metanarratief regeert een individualistisch wereldbeeld gericht op korte termijn doelen en resultaten, met economische groei als uitgangspunt. De natuurlijke leefomgeving is gereduceerd tot een bron voor economische winst. De klimaatcrisis legt daarmee een zingevingscrisis bloot, gestoeld op een beperkt en verstoord begrip van de werkelijkheid. Vanuit het metanarratief van *business as usual* komen vragen op als: wat heeft het voor zin om je in te zetten voor het klimaat, als je als individu toch geen zoden aan de dijk zet? Waarom zou ik mijn gedrag veranderen als ik beperkte invloed heb? Hoewel ze het woord ‘Antropoceen’ niet in de mond neemt, sluit het metanarratief van *business as usual* hier naadloos bij aan. Het bewustzijn van radicale verwevenheid middels de stappen van de spiraal van *The Work that Reconnects* is een manier om de ‘hyper-separation’ in het Antropoceen tegen te gaan.

Om van *business as usual* toe te werken naar het metanarratief van *the great turning*, is de tussenstap van *the great unraveling* onmisbaar. In dit metanarratief is er een groeiend bewustzijn van de verwevenheid van levensvormen op aarde, en daarmee van de katalyserende impact die de klimaatcrisis zal hebben op al het leven op aarde. Het is ook een besef van de vervreemding van de mensheid van de rest van het leven op aarde, wat wijst op de zingevingsdimensie van de klimaatcrisis. Middels de methodiek *The Work that Reconnects* om actieve hoop uit te oefenen, wil Macy een beweging op gang brengen richting het metanarratief van *the great turning*, en daarmee geeft ze ook antwoord aan de zingevingsleemte die ze signaleert. De spiraalvorm van *The Work that Reconnects* staat voor het herhalend doorlopen en verdiepen van de stappen op verschillende tijdsschalen. De stappen brengen een bewustzijnsverbreding teweeg die op verschillende manieren verbondenheid met het bredere web van leven, en daarmee een verbreding van de

tijdshorizon en het begrip van invloed als synergetische creatieve kracht, stimuleert. Hiermee wordt een grondhouding gecreëerd die voorwaardelijk is om actieve hoop te praktiseren.

Hoop is voor Macy bovenal een praxis: het openstellen voor het leven wat je leert door te doen, opnieuw en opnieuw de stappen van de spiraal van *The Work that Reconnects* doorlopen. Haar boek, het uitgebreide instrumentarium wat ze heeft gecreëerd en de wijdverspreidheid van *The Work that Reconnects* als praxis, zijn een bewijs van dat Macy praktijk boven theorie stelt. Ze beschouwt optimisme, wat een reële kans op resultaat voorwaardelijk stelt, als controversiëel, omdat radicale onzekerheid en openheid de kern zijn van hoop. De praxis van hoop omvat het openstellen voor de schoonheid en het leed in de wereld en openstellen voor samenwerking en synergie in gezamenlijke processen. Bovenal gaat het om een grondhouding van openheid voor het leven en de positieve transformaties, waarin we een schakel kunnen zijn in een groter geheel: “[...] we know that what happens through us is life itself wanting to continue” (Macy & Johnstone, 2022, p. 238).

5. Conclusie

In voorgaande hoofdstukken heb ik het werk van Joanna Macy en Catherine Keller afzonderlijk geanalyseerd, om hun begrip van de klimaatcrisis als zingevingscrisis en de relatie van hoop hiertoe te beschrijven. In dit laatste hoofdstuk vergelijk ik deze twee visies, en beschrijf ik de belangrijkste overeenkomsten en verschillen. Hiermee beantwoord ik de hoofdvraag van deze scriptie:

Hoe wordt de klimaatcrisis als zingevingscrisis geconceptualiseerd in het werk van Joanna Macy en Catherine Keller, en hoe beschrijven zij de mogelijk controversiële rol van hoop?

Allereerst benoem ik de belangrijkste verschillen in stijl en taalgebruik tussen de twee auteurs. Vervolgens vergelijk ik de perspectieven van Keller en Macy op de klimaatcrisis, en benoem ik de verschillen en overeenkomsten in hun karakterisering van de klimaatcrisis als een zingevingscrisis. Daarna beschrijf ik de verschillen en overeenkomsten in het begrip van hoop in het werk van Keller en Macy. Ik eindig met de discussie waarin ik aanbevelingen doe voor vervolgonderzoek, en relevantie van deze inzichten voor het beroepsveld van de geestelijke verzorging benoem.

Ontregelende taal en globale impact

In de analyse van het werk van Keller en Macy is er een duidelijk verschil in methodiek naar voren gekomen, wat ook doorwerkt in hun benadering van hoop. Keller onderneemt een theologische theoretische studie in *Facing Apocalypse* (2021), die van het heden naar het verleden heen en weer spiraalt en patronen analyseert die door de geschiedenis heen doorwerken. Macy is veel meer praktijk- en actiegericht in haar boek *Active Hope* (2022). Voor Macy is het boek instrumenteel voor haar doel: het overbrengen van de methode van *The Work that Reconnects*. Dat is te zien in haar taalgebruik: het is toegankelijk en gestructureerd als een populair wetenschappelijk boek, wat als doel heeft de lezer te activeren middels de oefeningen die in het boek staan.

In het werk van Catherine Keller is de taal onderdeel van haar boodschap. Haar argumenten en kernideeën zijn tussen de regels door te vinden, en worden niet expliciet benoemd maar ontvouwen zich in de tekst bij het meermaals lezen. Haar nadruk op nonlineariteit en het omarmen van tegenstrijdigheden en ambivalentie brengt ze tot uiting in haar taalgebruik, wat blikverruimend en ontregelend werkt. Hiermee is niet alleen de inhoudelijke argumentatie van belang in haar werk, maar ook de ervaring van het lezen. Met haar focus op beeldtaal en metaforen neemt ze de vrijheid nieuwe woorden te introduceren die de ambivalentie van haar narratief in zich dragen, zoals 'metaforces' en 'schizocalypse'.

In tegenstelling tot Macy, betekent dit voor het werk van Keller een mindere mate van toegankelijkheid, waarmee de impact van haar werk naar mijn verwachting beperkter is in kwantitatief bereik. Macy heeft een minder diepgaande en minder innovatieve schrijfstijl, maar heeft met haar toegankelijke methode wel de aanzet gedaan tot een grootschalig globaal netwerk van grofweg 100 lokale groepen, voornamelijk in het Globale Noorden, die de methode van *The Work that Reconnects* beoefenen (Work that Reconnects Network, z.d.). Macy's perspectief is uiteindelijk het best op waarde te schatten door haar methodiek te *doen* in plaats van te analyseren, concludeer ik na het bestuderen van haar werk.

De wereld in wording: relationaliteit en nonlineariteit

Het begrip van Keller en Macy van de klimaatcrisis is bij beiden geworteld in de fundamentele aannames die ze maken, respectievelijk vanuit Kellers feministische theologie en procestheologie, en bij Macy de boeddhistische filosofie en systeemtheorie. Er zijn grote overeenkomsten tussen deze perspectieven, wat maakt dat Keller en Macy bij een overeenkomstige visie op de klimaatcrisis uitkomen (Keefe, 1997). Vanuit het procestheologische principe dat alles bestaat uit relaties, beziet Keller de wereld als continue in wording. Dit sluit aan bij Macy's boeddhistische grondslag van wederzijdse afhankelijkheid, waarmee ze uitkomt op een wereldbeeld waarin alles continu in relatie staat door wederzijdse oorzaak- en gevolgrelaties. De systeemtheorie sluit hierbij aan, en benadrukt dat mensen, evenals andere organismen en processen als cognitie en waarneming, zich altijd bevinden in en bestaan bij gratie van de systemen waar ze deel van uitmaken. Deze grondslagen van Keller en Macy resulteren in een begrip van de wereld als een continue proces in wording, waarin de verbindingen tussen mensen, dieren en fenomenen bepalend zijn.

Dit relationele perspectief zorgt voor een nonlineaire blik op oorzaak-gevolgrelaties en tijd bij zowel Keller als Macy. Beiden bevragen op hun manier de wijdverbreide aanname in onze maatschappij van lineaire tijd. Volgens Keller is het gebruik van de notie apocalyps in onze tijd hier een voorbeeld van: het wordt beschouwd als een lineaire ontwikkeling richting een vaststaand einde. In haar tegen-apocalyptische lezing gaat ze terug naar de oorspronkelijke betekenis van het woord *apokalypsis*, wat 'ontsluiting' betekent. Ze ziet de Openbaring als een beschrijving van patronen die door de tijd heen spiralen, en met haar dubbelzinnige woordgebruik als 'archaic future' doelt ze op deze verwevenheid van verleden en heden door gedeelde spiraalvormige patronen. Macy benadrukt met de spiraalvorm van *The Work that Reconnects* ook de continue beweging op verschillende tijdsschalen die verleden, heden en toekomst met elkaar verweven. Met 'diepe tijd' doelt ze minder op het nonlineaire karakter van tijd, maar meer op de verbreding van onze temporele horizon naar generaties voor en na ons, wat een verrijkend perspectief geeft op de invloed van onze keuzes en acties als individuen geworteld in grotere netwerken.

Wortels van de klimaatcrisis

Hoewel er in de fundamentele gronslagen wat betreft relationaliteit en nonlineariteit vooral grote overeenkomsten zijn tussen Macy en Keller, zijn er verschillen in hoe de auteurs dit vertalen naar een begrip van de klimaatcrisis. Keller beschrijft patronen van een Antropoceen wereldbeeld waarvan de wortels terug te vinden zijn in het Romeinse Rijk ten tijden van de Openbaring. Het ontstaan van een imperialistische corrumperende grootmacht en globale commercie creëert de wortels van de klimaatcrisis die we vandaag ervaren, omdat de corrumperende macht door de mens wordt geïnternaliseerd en daarmee de relatie van de mens tot het web van leven verstoord wordt.

Macy traceert de wortels van de klimaatcrisis naar het post-industriële tijdperk, wat een metanarratief van *business as usual* heeft opgeleverd, dat tot de dag van vandaag dominant is in het Globale Noorden. Macy noemt vaak voorbeelden van inheemse culturen die een compleet ander wereldbeeld en verhouding van mens tot natuur onderhouden, en contrasteert dit met het Globale Noorden wat gevangen is in het *business as usual* narratief van het postindustriële tijdperk. De vraag blijft daarmee open of er in de geschiedenis van het Globale Noorden ook culturele bronnen zijn waar op teruggevallen kan worden om een relatie tot het

web van leven te herstellen, of dat dat alleen in inheemse culturen en boeddhistische principes te vinden is. Keller is daarin meer gefocust op de aandacht vestigen op de bronnen van zingeving en verbondenheid die in de culturele wortels van het Globale Noorden te vinden zijn, in plaats van deze te lokaliseren in andere culturele contexten zoals Macy doet. Macy's voorbeelden suggereren dat een levensstijl in balans met het web van leven alleen geïmporteerd kan worden naar het Globale Noorden vanuit andere culturele registers, en daarmee houdt ze een versimpelde binaire logica in stand die het Antropoceen kenmerkt. De ontregeling en tegenstrijdigheden die Keller opwerpt in haar analyse van de Openbaring zijn daarin een krachtiger tegengeluid.

Beide auteurs bevestigen de 'hyper-seperation' van de mens en de 'natuur' als kernaspect van het Antropoceen, waardoor de mens zich op afstand waant van het web van leven. Daarmee sluiten ze aan bij de ecofeministische analyses van het Antropocene tijdperk van Plumwood en Caputi. Keller legt daarbij meer nadruk in haar analyse op dimensies van gender, ras en sociale klasse dan Macy. Zo beschrijft ze hoe de meerkoppige draak uit de Openbaring, "the multiheaded dragon of race/gender/sex/class/ability/nation/species", nog steeds in onze tijd in leven is (2021, p. 81). Niet alleen beschrijft Keller hoe de machtsverhoudingen van het Antropoceen ingrijpen op bestaande ongelijkheden, ze ziet in de patriarchale vertellingen van het christendom de noodzaak voor alternatieve metaforces die te vinden zijn in de Openbaring, waarin de vrouwelijke dimensies van God als kosmische moeder en aanwezigheid (*shekinah*) op de voorgrond staan.

Gebrek aan verbondenheid: klimaatcrisis als zingevingscrisis

In het beschrijven van het alternatief voor de 'hyper-seperation' van het Antropoceen en de zingevingscrisis die dat veroorzaakt, verschillen Macy en Keller in de dualismen die ze uitlichten als problematisch. Bij Keller zijn dat de dualismen mens-natuur en God-wereld, terwijl Macy focust op het dualisme mens-natuur om vervolgens het potentieel voor sociale transformatie aan te kaarten.

Middels de houding van 'apocalyptische mindfulness' kijkt Keller met een procestheologische lens naar de visioenen in de Openbaring, en ontwaart dan een wereldbeeld van radicale verwevenheid van zowel mens-natuur als God-wereld. God die zich keer op keer manifesteert als dier en daarmee de centraliteit van de mens in de schepping in patriarchale christelijke interpretaties bevraagt, en de metafoor van de 'sunwoman' als symbool van kosmische verbondenheid waar mensen nageslacht van zijn, zijn enkele voorbeelden. Met deze 'metaforces' benadrukt Keller de immanentie van God, wat de mens zou moeten aanzetten om verbondenheid met goddelijke te ervaren in het gehele web van leven.

In Macy's boeddhistische werelbeeld is er geen transcendente of immanente God, en in haar optiek is het dualisme mens-natuur het grootste obstakel tot zingeving in het Antropoceen. Voor Macy is het 'zien met nieuwe ogen' een cruciale stap in de spiraal van *The Work that Reconnects*, en een voorwaardelijke stap voor de sociale transformatie die nodig is in deze zingevingscrisis. Naast de verbondenheid met het web van leven om ons heen, spitst Macy haar uitleg over het belang van verbondenheid en relationaliteit toe op een hernieuwd begrip van invloed en transformatie. Haar nadruk op 'power with' als synergie, waarin samenwerking zorgt voor uitkomsten die de som der delen overstijgen, onderstreept haar argument dat verbinding opzoeken met het andere/de ander onvoorstelbare transformaties teweeg kan brengen. In Kellers werk is de link tussen het verwerpen van dualismen en sociale transformie

minder aanwezig. Hoewel ze verschillende spirituele bewegingen uit de Amerikaanse geschiedenis beschrijft die spiritualiteit verbonden zien met sociale rechtvaardigheid, zoals de 19^e eeuwse beweging geleid door de 'Public Universal Friend', is er een minder sterke oproep tot collectieve actie in haar werk.

Hoop: verdriet, kwetsbaarheid, woede en transformatie

Hoop is een belangrijk thema voor zowel Keller als Macy. De mogelijke controversiële rol van hoop zien beide auteurs samenhangen met de grondhouding waaruit hoop voortkomt. Keller noemt voorbeelden als bijbels predeterminisme, 'can-do' optimisme en nihilistisch pessimisme, waar slechts controversiële uitingen van hoop uit kunnen voortkomen omdat ze een Antropoceen wereldbeeld als uitgangspunt nemen. Macy beschrijft op een soortgelijke manier hoe het narratief van *business as usual* een geforceerd optimisme creëert wat geënt is op een controleerbare uitkomst en zekerheid over resultaat. Beide controversiële vormen van hoop gaan bij Keller en Macy dus over de schijn van een controleerbare uitkomst.

Een grote overeenkomst tussen de visies op hoop van Keller en Macy, is het belang van een grondhouding van verbondenheid met het web van leven als voorwaarde voor het ervaren van hoop, en de erkenning van verdriet en rouw. Keller noemt deze grondhouding 'apocalyptische mindfulness', die gecultiveerd moet worden als een "revelation of interrelation" (2021, p. 105). Deze grondhouding maakt het mogelijk om rouw en verdriet om wat er verloren gaat in de klimaatcrisis, samen te brengen met woede over onrechtvaardigheid, en dit om te zetten naar een collectieve kracht voor transformatie. Keller 'dreamread' dit in de metaforces van het lam en de leeuw, die kwetsbaarheid en ferociteit vertegenwoordigen.

Voor Macy staat het cultiveren van een grondhouding van verbondenheid ook centraal in de spiraal van *The Work that Reconnects*. Net als Keller maakt ze ruimte voor rouw en verlies in spiraal, en ze ziet deze als voorwaardelijk voor het openstaan voor de collectieve transformatie die de synergie van 'power with' mogelijk maakt. Meer dan Keller benadrukt Macy in haar begrip van 'active hope' het relationele perspectief op hoe verandering tot stand komt. Waar Keller haar procestheologische perspectief vooral naar voren brengt in de grondhouding van verbondenheid, komt het aspect van relationaliteit bij Macy ook sterk terug in de praxis van hoop. Macy benadrukt dat hoop een proactieve houding vraagt waarbij je je als een schakel verbindt aan transformatie, en daarmee mogelijk maakt dat verandering door jou heen plaatsvindt: "[...] we recognize ourselves as part of a larger team of life that can act through us" (2022, p. 232).

Discussie

Dit onderzoek is een bescheiden aanzet geweest om het werk van twee auteurs te vergelijken rondom de thematiek van de klimaatcrisis als zingevingscrisis en hoop. Achter de twee boeken van deze auteurs en de andere gebruikte theorieën liggen nog grotere werelden van kennis besloten waar ik in deze masterscriptie slechts elementen van heb kunnen aanstippen.

De kleine omvang van het onderzoeksveld heeft zijn beperkingen voor de resultaten opgeleverd. De twee auteurs zijn beiden afkomstig uit een soortgelijk milieu: Noord-Amerikaans, wit, vrouw, hoogopgeleid, en uit dezelfde generatie. Hoewel ze putten uit andere levensbeschouwelijke bronnen, heeft hun interpretatiekader veel overlap. In toekomstig onderzoek zou de meerstemmigheid beter gewaarborgd kunnen worden door meerdere

auteurs te vergelijken die uit verschillende levensbeschouwelijke bronnen putten, maar bovenal als personen zelf een diverser palet aan referentiekaders meebrengen.

Het thema van de verwevenheid van de mens met het web van leven, wat als centraal kenmerk van zingeving in tijden van klimaatcrisis naar voren komt, zou in vervolgonderzoek verder uitgewerkt kunnen worden. Wat houdt dit abstracte begrip in de praktijk in? Hoe verhouden andere levensbeschouwelijke tradities zich hiertoe? Wat is de rol van een geestelijk verzorger in het bespreken of ritueel vormgeven van dit thema? Het culturele taboe op verdriet en rouw over de klimaatcrisis in het Antropoceen is ook een thema waar verder vervolgonderzoek zich op zou kunnen richten.

In plaats van literatuuronderzoek als vervolgstap, is mijn aanbeveling om te focussen op praktijk middels bijvoorbeeld participatief actieonderzoek. In dit onderzoek ervoer ik de beperkingen van literatuuronderzoek bij dit onderwerp, omdat zeker Macy's methodiek in de praktijk ervaren moet worden om de impact ervan te kunnen doorvoelen. Dit zou vervolgonderzoek ook waarachtiger maken volgens de feministische onderzoeksmethoden, die lichamelijke ervaring en emotie een centralere plek geven.

Om relevant te zijn voor het beroepsveld van de geestelijke verzorging, zou vervolgonderzoek zich kunnen richten op praktijkgerichte uitkomsten. Met concrete handvatten in de vorm van, bijvoorbeeld, een overzicht van methodieken voor individuele en collectieve gesprekken en rituelen over de klimaatcrisis uit verschillende levensbeschouwelijke tradities, kunnen geestelijk verzorgers inzichten toepassen in hun werk. Onderzoek zou zich ook kunnen toespitsen op de bredere maatschappelijke relevantie van het perspectief wat geestelijk verzorgers met zich meebrengen in het publiek debat over de klimaatcrisis, en hoe hun expertise hierbij ingezet zou kunnen worden buiten de muren van instellingen.

Relevantie voor geestelijke verzorging

De twee besproken boeken van Macy en Keller vormen tezamen een krachtig pleidooi voor een diepgaande creatieve analyse van de wortels van de klimaatcrisis als zingevingscrisis, in combinatie met een toegepaste en toegankelijke praxis voor het cultiveren van hoop. Dit onderzoek geeft een aanzet voor het beroepsveld van de geestelijke verzorging om de klimaatcrisis vanuit het perspectief van zingeving te onderzoeken, in relatie tot levensbeschouwelijke tradities zoals het christendom en boeddhisme. Een bewustzijn van hoe de klimaatcrisis samenhangt met de zingevingscrisis van het Antropocene tijdperk, kan geestelijk verzorgers helpen om in gesprekken een meer holistische blik te hanteren op hoe de klimaatcrisis raakt aan zingevingsvraagstukken.

Meerdere thema's die zijn aangestipt zijn relevant voor de beroepspraktijk van de geestelijke verzorging. Het culturele taboe op het publiekelijk erkennen van verdriet en rouw over de klimaatcrisis, is bij uitstek een vraagstuk waar geestelijk verzorgers een rol in kunnen spelen. Zowel Macy als Keller geven aan dat het belangrijk is dat er ruimte wordt gegeven voor deze emoties, en dat deze zelfs voordelig zijn voor het ervaren van verbondenheid en hoop. Macy's werk geeft specifiek inzicht in de praktijk van hoop in de context van klimaatcrisis, en Keller inspireert door de diepgang van haar analyse van de zingevingscrisis als onderbewust cultureel patroon, en haar gebruik van beeldtaal en metaforen. Hiermee bieden beiden auteurs een krachtig tegengeluid tegen de Antropocene logica van rationaliteit en controle, en stellen ze verbeelding, verlangen, en praxis voorop.

Literatuurlijst

- Alma, H. & Smaling, A. (2009). *Waarvoor je leeft: Studies naar Humanistische bronnen van zin*. Uitgeverij SWP.
- Alma, H. (2020). *Het Verlangen naar Zin: De zoektocht naar resonantie in de wereld*. Ten Have.
- Anbeek, C. (2015). *Ongelukkige Levenskunst*. Universiteit van Humanistiek. Geraadpleegd op 28 februari 2024, van <https://www.uvh.nl/actueel/uitgelicht/ongelukkige-levenskunst>.
- Anbeek, C., Alma, H. & Van Goelst-Meijer, S. (2018). Contrast Experiences and Social Imaginaries as Spaces for Truth-Seeking. In H. Alma & G. Vanheeswijck (eds.), *Social Imaginaries in a Globalizing World* (pp. 95-105). De Gruyter.
- Bateson, G. (1972). *Steps to an Ecology of Mind*. Ballantine Books.
- Benjamins, R. (2017). *Catherine's Keller Constructieve Theologie*. Skandalon.
- Berry, H. L., et al. (2010). "Climate Change and Mental Health: A Causal Pathways Framework." *International Journal of Public Health*, 55, pp. 123–32.
- Berry, W. (2012). *New Collected Poems*. Counterpoint.
- Bloch, E. (1954). *Das Prinzip Hoffnung*. Aufbau-Verlag.
- Bloch, E. (1995). *The Principle of Hope*. MIT Press.
- Bromet, E. & Havenaar, J.M. (2002). Mental Health Consequences of Disasters. In N. Sartorius, W. Gaebel, J. J. López-Ibor, & M. Maj (Eds.), *Psychiatry in society* (pp. 241–261). John Wiley & Sons Ltd.
- Caputi, J. (2016). Mother Earth meets the Anthropocene. In P. Godfrey & D. Torres (eds.), *Systemic Crises of Global Climate Change: Intersections of race, class and gender* (pp. 20-33). Routledge.
- Chakrabarty, D. (2018). Anthropocene Time: The Seventh History and Theory Lecture. *History and Theory*, 57, pp. 5-32.
- Cobb Jr., J. B. (1965). *A Christian Natural Theology: Based on the thought of Alfred North Whitehead*. Westminster Press.
- Cunsolo Willox, A. (2012). Climate Change and the Work of Mourning. *Ethics and the Environment*, 17, pp. 137-164.
- Cunsolo Willox, A. & Landman, K. (2017). *Mourning Nature: Hope at the Heart of Ecological Loss & Grief*. McGill-Queen's University Press.
- Doeland, L. (2023). *Apocalypsofie: Over recycling, groei, en andere gevaarlijke fantasieën*. Ten Have.

- Eaton, K. (2022). *Embodied Environmental Justice: An analysis of the Work That Reconnects to be used as a valuable resource for embodied social and environmental justice*. [Master's thesis, University of California]
<https://escholarship.org/uc/item/5bz604s6>
- Edelglass, W. & Garfield, J.L. (2009). Introduction. In W. Edelglass & J.L. Garfield (eds.), *Buddhist Philosophy: Essential Readings* (pp. 3-8). Oxford University Press.
- Edelglass, W. (2009). Joanna Macy: The Ecological Self. In W. Edelglass & J.L. Garfield (Eds.), *Buddhist Philosophy: Essential Readings* (pp. 428-436). Oxford University Press.
- Eykelenboom, J. (2023, 4 maart). *Achter de schermen bij Extinction Rebellion: Lock-ons lassen, spandoeken verven en samen de A12 op*. Trouw. Geraadpleegd op 8 maart 2024, van: <https://www.trouw.nl/tijdgeest/achter-de-schermen-bij-extinction-rebellion-lock-ons-lassen-spandoeken-verven-en-samen-de-a12-op~b150411f/>
- Feick, M. (2022). *When Action Feels Meaningless: How Spirituality and Eco-Anxiety Correspond*. [Master's thesis, Rijksuniversiteit Groningen].
<https://ggw.studenttheses.ub.rug.nl/666/>
- Fritze, J.G., Blashki, G.A., Burke, S., Wiseman, J. (2008). Hope, despair and transformation: Climate change and the promotion of mental health and wellbeing. *International Journal of Mental Health Systems*, 2(1), 13,
<https://doi.org/10.1186/1752-4458-2-13>
- Graaf, N. de (2019). *“One has to go, one has to stay, one has to do things”: Mobilities in the lifeworlds of women farmers in Panchmahal and Dahod, Gujarat*. [Master's thesis, SOAS University of London].
- Graham, L. (1992). *Care of Persons, Care of Worlds: A Psychosystems Approach to Pastoral Care and Counseling*. Abington Press
- Haraway, D. (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14(3), pp. 575–599.
- Hasselaar, J.J. (2023). *Climate Change, Radical Uncertainty and Hope: Theology and Economics in Conversation*. Amsterdam University Press.
- Head, L. (2016). *Hope and Grief in the Anthropocene: Re-conceptualising human-nature relations*. Routledge.
- Hermsen, J. (2017). *Melancholie van de Onrust*. Arbeiderspers.
- Hinds, J., & Jordan, M. (2016). *Ecotherapy: theory, research and practice*. Palgrave Macmillan.
- Hulsbeek, J. van de (2023, 26 september). *Boos, bang en verdrietig: een op de vijf jongeren ervaart klimaatstress*. NOS Nieuws. Geraadpleegd op 28 februari 2024, van <https://nos.nl/artikel/2491852-boos-bang-en-verdrietig-een-op-de-vijf-jongeren-ervaart-klimaatstress>

- Humanistisch Verbond (z.d.). *De Klimaatvrijplaats*. Geraadpleegd op 28 februari 2024, van <https://www.humanistischverbond.nl/de-klimaatvrijplaats/>
- International Panel on Climate Change (z.d.). Glossary: *Climate Change*. Geraadpleegd op 20 februari 2024, van <https://www.ipcc.ch/sr15/chapter/glossary/>
- Keefe, A. A. (1997). Visions of Interconnectedness in Engaged Buddhism and Feminist Theology. *Buddhist-Christian Studies*, 17, pp. 61-76, <https://doi.org/10.2307/1390399>
- Keller, C. (1996). *Apocalypse Now and Then: A Feminist Guide to the End of the World*. Beacon Press.
- Keller, C. (2005). Territory, Terror and Torture: Dream-reading the Apocalypse. *Feminist Theology*, 14(1), pp. 47-67, <https://doi.org/10.1177/0966735005057801>.
- Keller, C. (2015). *God and Power: Counter-Apocalyptic Journeys*. Fortress Press.
- Keller, C. (2018). *Political Theology of the Earth: Our Planetary Emergency and the Struggle for a New Public*. Columbia University Press.
- Keller, C. (2021). *Facing Apocalypse: Climate, Democracy, and Other Last Chances*. Orbis Books.
- Keown, D. (2004). *A Dictionary of Buddhism*. Oxford University Press.
- King, S.B. (2009). *Socially Engaged Buddhism: Dimensions of Asian Spirituality*. University of Hawai'i Press.
- Kingsnorth, P. (2017). *Confessions of a Recovering Environmentalist*. Faber & Faber.
- Kusters, W. (2017, 9 juni). *Onbestemde Klimaatstemmingen*. Lezing uitgesproken op de Hogeschool Leiden. Geraadpleegd op 28 februari 2024, van <https://www.psychiatrieenfilosofie.nl/klimaatgeesten>
- LaMothe, R. (2016). This Changes Everything: The Sixth Extinction and Its Implications for Pastoral Theology. *Journal of Pastoral Theology*, 26(3), pp. 1-17, <https://doi.org/10.1080/10649867.2016.1275929>
- LaMothe, R. (2021). A Pastoral Theology of Dwelling: Political Belonging in the Face of a Pandemic, Racism, and the Anthropocene Age. *Journal of Pastoral Theology*, 31(2-3), pp. 89–109, <https://doi.org/10.1080/10649867.2021.1896194>
- László, E. (1973). *Introduction to Systems Philosophy*. Harper & Row Torchbook.
- Latour, B. (2018). *Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime*. Cambridge University Press.
- Lazarus, R.S. (1999). Hope: An Emotion and a Vital Coping Resource Against Despair. *Social Research*, 66(2), pp. 653-678.
- Levine, A. (2010). Introduction. In A. Levine (Ed.), *A Feminist Companion to the Apocalypse of John* (pp. 1-16). Bloomsbury Publishing.

- Macallan, B. (2019). A Process Theology of Hope: The Counter Apocalyptic Vision of Catherine Keller. *Religion*, 10(10), pp. 584, <https://doi.org/10.3390/rel10100584>.
- Macy, J. (1984). *Despair and Personal Power in the Nuclear Age*. New Society Publishers.
- Macy, J. (1991). *Mutual Causality in Buddhism and General Systems Theory: The Dharma of Natural Systems*. State University of New York Press.
- Macy, J. (1995). Working through Environmental Despair. In T. Roszak, M.E. Gomes & A.D. Kanner (Eds.), *Ecopsychology: Restoring the Earth, Healing the Mind* (pp. 240–69). San Francisco: Sierra Club Books.
- Macy, J. (2021). *World as Lover, World as Self: 30th anniversary edition*. Parallax Press.
- Macy, J. & Johnstone, C. (2022). *Active Hope: How to Face the Mess We're in with Unexpected Resilience & Creative Power, revised edition*. New World Library.
- Macy, J., & Young Brown, M. (1998). *Coming Back to Life: Practices to Reconnect Our Lives, Our World*. New Society Publishers.
- Malhi, Y. (2017). The Concept of the Anthropocene. *Annual Review of Environment and Resources*, 42, pp. 77-104, <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102016-060854>
- McCarroll, P.R. (2020). Listening for the Cries of the Earth: Practical Theology in the Anthropocene. *International Journal of Practical Theology*, 24(1), pp. 29–46, <https://doi.org/10.1515/ijpt-2019-0013>
- McCarroll, P.R. (2022). Embodying Theology: Trauma Theory, Climate Change, Pastoral and Practical Theology. *Religions*, 13(4), 294, <https://doi.org/10.3390/rel13040294>
- Miller-McLemore, B. (2022). Climate Violence and Earth Justice: A Research Report on Practical Theology's Contributions. *International Journal of Practical Theology*, 26(2), pp. 329-366, <https://doi.org/10.1515/ijpt-2022-0037>
- Moss, P. (2005). A bodily notion of research: Power, difference, and specificity in feminist methodology. In J. Seager & L. Nelson (eds.), *A companion to feminist geography* (pp. 41–59). Oxford: Blackwell Publishing.
- Næss, A. (1988). Self Realization: An Ecological Approach to Being in the World. In J. Seed, J. Macy, P. Fleming & A. Næss (eds.), *Thinking like a Mountain: Towards a council of all beings* (pp. 19-31). Heretic Books.
- Neyrat, F. (2019). *The Unconstructable Earth: And Ecology of Separation*. Fordham University Press.
- Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV21) (2021). Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap. Geraadpleegd van: <https://www.debijbel.nl/bijbel/NBV21/REV.1>
- Nowak, E. (2016). *Van Apathie naar Verbinding: Humanistische zingeving in relatie tot klimaatverandering*. [Master's thesis, Universiteit voor Humanistiek]. <https://research.uvh.nl/en/studentTheses/van-apatie-naar-verbinding-humanistische-zingeving-in-relatie-to-8>

- Ojala, M. (2017). Hope and anticipation in education for a sustainable future. *Futures* 94, pp. 76-84, <https://doi.org/10.1016/j.futures.2016.10.004>.
- Pagels, E. (2013). *Revelations: Visions, Prophecy and Politics in the Book of Revelation*. Penguin Books.
- Paulson, S. (2019). Making Kin: An Interview with Donna Haraway. *Los Angeles Review of Books*. Geraadpleegd op 20 februari 2024, van <https://lareviewofbooks.org/article/making-kin-an-interview-with-donna-haraway/>
- Pettenger, M. (2013). *The Social Construction of Climate Change: Power, Knowledge, Norms, Discourses*. Routledge.
- Pihkala, P. (2016). The Pastoral Challenge of the Environmental Crisis: Environmental Anxiety and Lutheran Eco-Reformation. *Dialog*, 55(2), pp. 131–40, <https://doi.org/10.1111/dial.12239>
- Pihkala, P. (2018). Eco-Anxiety, Tragedy, and Hope: Psychological and Spiritual Dimensions of Climate Change. *Zygon*, 53(2), pp. 545–69, <https://doi.org/10.1111/zygo.12407>.
- Pihkala, P. (2022). Eco-Anxiety and Pastoral Care: Theoretical Considerations and Practical Suggestions. *Religions*, 13(13), 192, <https://doi.org/10.3390/rel13030192>.
- Plumwood, V. (2001). *Environmental Culture: The Ecological Crisis of Reason*. Routledge.
- Plumwood, V. (2018). Ecofeminist Analysis and the culture of Ecological Denial. In L. Stevens, P. Tait & D. Varney (eds.), *Feminist Ecologies: Changing Environments in the Anthropocene* (pp. 97-112). Palgrave Macmillan.
- Rosa, H. (2020). *The Uncontrollability of the World*. Polity Press.
- Rose, G. (1997). Situating knowledges: Positionality, reflexivities and other tactics. *Progress in Human Geography*, 21(3), 305–320.
- Scheid, D. P. (2016) *The Cosmic Common Good: Religious Grounds for Ecological Ethics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199359431.003.0009>
- Sealid Gilhus, I. (2011). Hermeneutics. In M. Stausberg & S. Engler (Eds.), *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion* (pp. 275-284). Routledge.
- Shotwell, A. (2016). *Against Purity: Living Ethically in Compromised Times*. University of Minnesota Press.
- Sideris, L. (2020). Grave Reminders: Grief and Vulnerability in the Anthropocene. *Religions*, 11 (6), <https://doi.org/10.3390/rel11060293>
- Solnit, R. (2016). *Hope in the Dark: Untold Histories, Wild Possibilities*. Haymarket Books.
- Swain, S. (2020). Climate Change and Pastoral Theology. In E. Conradie & H. Koster (Eds.), *T & T Clark Handbook of Christian Theology and Climate Change* (pp. 615–26). Bloomsbury Publishing.

Van 't Einde, R. (2023). *Rebelleren voor het Leven: Een Dominee in Actie voor Klimaatrechtvaardigheid*. Kok Boekencentrum.

Van Montfoort, T. (2019). *Groene Theologie*. Skandalon Uitgeverij.

Webb, D. (2007). Modes of hoping. *History of the Human Sciences*, 20(3), 65-83.

Work that Reconnects Network, z.d. *Find a Community of Practice*, geraadpleegd op 7 maart 2024 van <https://workthatreconnects.org/find-a-community-of-practice/>